Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

RADOVI II, knj. 1

Đurđev, Branislav

1954

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/908de0df-4347-4f76-a080-854ff2fd6b21

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

RADOVI

KNJIGA II

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga I

ANU BiH АНУ БиХ

SARAJEVO
1954

VLADO JOKANOVIĆ

PRILOG IZUČAVANJU BOSANSKOG FEUDALIZMA

(Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka
20 novembra 1953 godine)

Predmet ove rasprave su dva pitanja. Prvo je pitanje oblika organizacije i uprave srednjovjekovne bosanske države onog vremena, kad se ona, prema izvorima, pojavila na istoriskoj pozornici. Drugo je pitanje karaktera bosanskog lena — feuda, u izvorima zvanog: »djedina«, »plemenito«, »plemenita baština«, ili prosto »baština«. Očevidno je da ova dva pitanja ukazuju na opsežnu problematiku, koja po širini i dubini traži velik zahvat u istoriju srednjovjekovnog bosanskog društva i države. Ta pitanja zapravo suštinski, u krajnjoj konsekvenci, iscrpljuju problem bosanskog feudalizma. Prema tome, svako bi od njih zahtijevalo poseban monografski rad. Ovdje se ona raspravljaju zajedno, i to u obliku jedne skice. To činim ne sa pretenzijom da riješim jedan problem koji još ni u svojim elementima nije dovoljno osvijetljen, nego da postavim problematiku i da obilježim bar neke crte koje ukazuju na puteve njenog rješavanja.

Feudalizam kao određena društveno-ekonomska formacija ima više svojih vidova. U prvom redu to je politički oblik određenih odnosa proizvodnje i prometa[1]) koji su vladali u evropskom srednjem vijeku, i koji su upravo karakterisali taj vijek. Taj specifični politički oblik, koji je izraz određene društveno-ekonomske strukture, nazvan je feudalizmom. Usljed toga u našoj, a i u svjetskoj istoriografiji često se susrećemo sa shvatanjem da je taj politički izraz, taj svojevrsni oblik državne organizacije i uprave, koji se klasično uobličio na evropskom Zapadu upravo ono što sačinjava feudalizam, bez obzira na društveno-ekonomsku strukturu (iz koje je izrastao). Štaviše, naglašava se da treba strogo razlikovati taj politički oblik od društveno-ekonomske strukture. S tim u vezi postoje shvatanja da neke srednjovjekovne države nisu bile feudalne stoga što tamo odnos između vazala i sizerena nije zadobio onaj svojevrsni političko-organizacioni oblik koji je karakterističan za evropski Zapad, ili što u tim zemljama odnosi zemljišne svojine nisu dobili onaj izraziti pravni oblik razdijeljene svojine, ili zbog toga što tamo vazalni odnosi nisu nastajali u formi privatno-pravnih ugovora, ili što vazali nisu imali ovih ili onih imuniteta i sl.

[1]) Vidi Marks—Engels: Soč T. IV str. 157.

Mislim da danas ne treba gubiti vrijeme na dokazivanje kako politički oblici ne mogu rezultirati i postojati iz nekih apstrakcija, ili pomoću gole sile, i da se oni ne mogu iskristalisati bez neke materijalne podloge, koja ih u osnovi uslovljava i daje im svoj pečat. A ta materijalna podloga sastoji se u odnosima proizvodnje. Ima tu, naravno, i drugih faktora koji se pridružuju. Taj proces uslovljavanja nije mehaničan i prost. Zato politički, kao i drugi ideološki oblici pokazuju bogatstvo varijacija. Zadaća je posebnih društvenih nauka da objašnjavaju uslovnost sekundarnih oblika od njihovih realnih uzročnika. Da u tom procesu odlučnu ulogu igra način proizvodnje, to stoji izvan svake sumnje. Priznavši taj fakat, treba ga učiniti metodološkim principom i rukovodstvom u istraživanju i objašnjavanju. To će nas osloboditi od suvišnog empirizma i zastranjivanja. Na drugoj strani opet postoji opasnost vulgarnog materijalizma i ekonomizma.

Ali kada je riječ o društvenim strukturama, koje su davno prošle, onda je teško vršiti rekonstrukcije pojava bez poznavanja određenih činjenica, a još teže otkrivati uslovljenost pojava u kojima se konkretno realizovala zakonitost razvitka. Oskudica u poznavanju činjenica prestavlja osnovni razlog što su stranice srednjovjekovne bosanske istorije do danas gotovo prazne. Tu mislim na istoriju društvenog i državnog razvitka i na njihovu međusobnu vezu i uslovljenost. Nekoliko pretpostavki najopštijeg karaktera daju nebuloznu prestavu o srednjovjekovnom bosanskom društvu i državi. Sociooloških objašnjenja je tu vrlo malo.[2])

Smatram ipak da izvorna građa o srednjovjekovnoj Bosni, iako vrlo oskudna, pruža mogućnost za nešto više saznanja, nego što je to dosad postignuto. Isto tako smatram da mnogi oblici iz života zapadno-evropskih, naročito susjednih južnoslavenskih država, i Ugarske, sa kojom je srednjovjekovna Bosna imala izvjesne državo-upravne veze, mogu da posluže kao heurističko sredstvo u objašnjavanju analognih pojava u Bosni. Naravno da pri tom postoji opasnost od mehaničkih uporedaba.

I.

Prema istoriskim izvorima, srednjovjekovna država Bosna se javlja sredinom XII v. kao vazalna država Ugarske. Ona ostaje u tom vazalnom odnosu sve do svoje propasti. Istina je, taj vazalni odnos je bio feudalnog karaktera, naime on nije isključivao državopravnu samostalnost. Ovaj vazalni odnos Bosne se u toku istorije mijenjao. On je bio pitanje faktičnog odnosa snaga. U našoj istoriografiji se u glavnom stoji na gledištu da je bosanska država i pored tog vazalstva bila samostalna. Ipak se priznaje da je u vrijeme banova ta zavisnost bila veća, što će reći da je samostalnost bila manja

[2]) Vidi E. Lilek: Iz društvenog i državnog ustrojstva Bosne—Hercegovine u srednjem vijeku. Izvješće Vel. Gimn. u Sarajevu 1888—89 g. — Dr. Ć. Truhelka: Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka. Glzm. u B. H., XIII. 1901 g., 71—112 i 155—199. — Dr. Ć. Truhelka: Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni. Separat iz Glzm. u B. H. Sarajevo 1915 g. I. Osvrt na srednji vijek str. 2—15.

Od polovine XII v. o Bosni ima ponešto vijesti. Nas interesuje razdoblje od polovine XII. do polovine XIII vijeka. Bosanska državno-organizaciona struktura ovog vremena dopušta ex post zaključke i o strukturi nešto ranijeg vremena. Podaci što ih daje car Konstantin iz polovine X v. kao i oni podaci koje možemo kritički primiti od pisca Barskog rodoslova, treba da nam služe kao uporište zajedno sa drugim podacima iz XII i XIII v. Bosna je od polovine X pa do polovine XII v. bila većinom u sastavu rano-feudalne srpske i hrvatske države. Osjetila se i vlast Vizantije. Ta činjenica što ona nije imala samostalan državopravni razvitak nije smetnja da se govori o razvitku njenog državnog života. Naprotiv, te činjenice služe kao osnov da se smatra da su oblici državnog razvitka u Bosni usljed ove pripadnosti bili forsirani. Inače Bosna, s obzirom na svoj geografski položaj, klimu i morfologiju tla, bila je sama po sebi izložena sporom razvitku i očiglednoj izolovanosti. Oblici društveno-političkog života Bosne do polovine XII. v. mora da su bili moćno protkani rodovskim relikti ma, koji su se u priličnoj mjeri sačuvali i u njenom docnijem životu. Ta pojava je utvrđena u našoj istoriografiji. Ali još je uvijek pitanje šta je ustvari sadržina tih relikata. Sa izrazom »plemensko-rodovski relikti« još nije ništa konkretno objašnjeno. Ovo pitanje čini dio predmetne rasprave. Radi se o tome da se utvrdi sadržaj izvjesnih relikata i njihov značaj. Drugo je opet pitanje urzoka koji su uslovljavali i određivali taj sadržaj i oblike, u kojima se on izražavao. To je komplikovana tema, čije rješenje pretpostavlja poznavanje mnogih pojedinosti, koje ovdje nedostaju. Jedino što se sa približnom vjerovatnoćom može reći jest to da se u Bosni ubrzavao proces nametanja političkih oblika klasne vlasti, iako gentilni oblici društvenog života još nisu bili prevaziđeni posredstvom vlastitih materijalnih proizvodnih snaga. Zato su se državni oblici kalemili i miješali sa starim gentilnim oblicima. To je urodilo jače naglašenim specifičnim oblicima političke organizacije, koja u osnovi nije bila svojstvena samo srednjovjekovnoj Bosni, nego i nekim drugim feudalnim državama, tzv. varvarskih naroda, koji su stupili u jaču ili slabiju vezu sa civilizacijom Rimskog carstva, zapravo njenim ostacima.

Usljed toga smatram da nije opravdano gledište J. Paulera po kome bi Bosna u vrijeme kada je stupila u državopravne veze sa Ugarskom, prestavljala samo neki plemenski savez, a ne orgnizovanu državu.[3]) Da to nije bio plemenski savez, to je sigurno, a što se tiče pojma organizovane države, on je svakako relativan. Bitno je da je Bosna tada imala teritorijalnu prinudnu orgnizaciju klasne vlasti, koja je nužna u društvu gdje u znatnom obimu postoji stanovništvo koje je eksploatisano i koje se mora držati klasnom organizovanom prinudom na uzdi.

Negdje oko polovine XII v. Mađari dovode na čelo Bosne slavonskog plemića Borića, koji kao mađarski čovjek, i u Bosni stranac, vrši u Bosni bansku vlast. Iako se može dopustiti da je on mogao

[3]) Dr. J. Pauler: Wie und wann kam Bosnien an Ungarn. Wien 1894 g., str. 4.

djelimično uživati podršku i među domaćim vodećim ljudima, ipak je logično da se pretpostavi da se njegova vladavina nije mogla obavljati bez importovanja izvjesnih vojnih odreda, na koje se oslanjao.

U to vrijeme u Ugarskoj (i u Slavoniji odakle je Borić poticao) bio je na snazi organizacioni sistem lokalne uprave poznat pod imenom »sistem kreljevskih komitata« (Varispansag, Burggespanschft).[4]) Po tom sistemu vladar, koji se smatrao suverenom države, bio je ovlašćen da raspolaže cjelokupnim teritorijem osim onim posjedima koji su bili svojina pojedinih užih ili širih porodica, koje su uživale političku slobodu, i zbog čijeg interesa se ovaplotila državna vlast. Cjelokupni državni teritorij dijelio se na teritorijalne distrikte (komitate, megye), a na čelu svakog komitata stajao je vladarev organ (comes, ispan, Geschpan, župan), kojeg je vladar postavljao i smjenjivao. Ovi župani vršili su vojnu funkciju i u isto vrijeme jedan dio upravno-sudske vlasti. Oni su ubirali vladareve dohotke (dažbine) i sebi su od toga zadržavali trećinu, a ostalo su predavali vladaru. Cjelokupni sistem upravo bio je ustrojen tako da obezbijedi vladaru vojna i financiska sredstva. S početka su mađarski vladari postavljali župane iz sloja tzv. jobagiona (Jobbagiones castri, Burgmänner). Ovi jobagioni su, prema mađarskoj istoriografiji,[5]) pretstavljali sloj slobodnih ljudi, koji nisu pripadali rodovskom plemstvu. Etimologija ove riječi se različito tumači. Neki pisci izvode taj naziv iz madarske riječi »jobb« i »ag«, što bi zančilo da su to ljudi od bolje loze. Drugi opet dovode taj izraz u vezu sa riječi tatarskog porijekla »joubag«, što znači poglavar, knez, vojni vođa, odličnik. Na prelomu X i XI v. kada je u Ugarskoj slomljen rodovski poredak, počeo je i pojam ove riječi da se degeneriše, pa je ona označavala samo prvaka, boljeg čovjeka. Kasnije su jobagioni bili stanovnici oko utvrđenih gradova sa malim posjedima, koje su uživali u vezi sa vršenjem vojne službe (milicija u utvrđenim gradovima). Nisu smatrani plemićima, ali su bili kao najodličniji sloj među neplemićima. Iz njih su se razvili sitni vazali. Ali bilo je i jobagiona nižega ranga. Jedna isprava iz 1162 (Fejer C. D. V/3. str. 253) dovodi jobagione u vezu sa utvrđenim gradovima i naziva ih »proceres« i »proceres filii sancti regis«. Cjelokupna istorija razvitka tih vojnika (milites) obavijena je tamom isto tako kao istorija vlasteličića u Bosni, Srbiji, pa i u mnogim drugim feudalnim zemljama.[6]) Sve ovo navodim stoga što se ovdje, po mom mišljenju, radi o onoj istoj pojavi koja stoji u vezi sa društvenim slojem koji se u Bosni XII i XIII v. nazivao »kmetima«.

Mađarski župani su katkada dobijali od vladara, pored one trećine vladarevih prihoda, još i zemljišne posjede, ali ne u svojinu već na uživanje.[7]) Prestankom službe gubili su po pravilu i te posjede. Sjedište svakog komitata bio je utvrđeni grad (castrum), što znači

[4]) Akos v. Timon: Ungarische Verfassungs-und-Rechtsgescichte. Berlin 1904 g., str. 106—108 i 202—218.
[5]) Ibidem str. 142—146.
[6]) K. Jireček—Radonić: Istorija Srba II, Beograd 1952 g., str. 60—61. — Dr. T. Taranovski: Istorija srpskog prava I., Beograd 1931 g., str. 15—18.
[7]) Akos v. Timon: cit. opus, str. 209—210.

da je cijeli sistem imao u osnovi vojni karakter. U mađarskoj istoriografiji se smatra da je ova teritorijalna podjela prema utvrdama preuzeta od Slavena. U svakom slučaju ovaj državo-organizacioni i upravni sistem zaveden je poslije sloma poretka rodovskog plemstva, čime je bila završena jedna epoha društveno-političkog razvitka i započela epoha ranofeudalne države. Sve ovo nužno navodi na razmišljanje: na koje su se društvene snage morali da oslanjaju vođe plemenskih saveza, a kasnije vladari, u svojoj borbi sa rodovskim plemstvom (osim svoje uže družine)?.

Kakvu je državnu organizaciju zatekao u Bosni ban Borić, odnosno neki njegov prethodnik, kojeg su mađari instalirali, to se na osnovu direktnih izvora ne može reći. Ali da je njemu kao mađarskom kraljevskom namjesniku u Bosni morao konvenirati mađarski sistem komitata, to je izvan svake sumnje. Štaviše, da mu je bila i dužnost da taj sistem zavede, to se s razlogom može pretpostavljati. Ovaj sistem znači snažnu centralnu vlast, dakle snažnu mađarsku ekspozituru u Bosni. On obezbjeđuje prihode centralne vlade i ujedno je prestavljao moćno srestvo za realizaciju svih mogućih planova koje su Mađari sa Bosnom mogli imati u vidu. Ali drugo je opet pitanje koliko je Ugarska imala moći da realizuje takav sistem u Bosni, i koliko je Bosna imala uslova za takav sistem organizacije i uprave. Ove uslove treba posmatrati kako s političkog tako i s ekonomskog gledišta. Naime, to znači da je Bosna možda i imala uslova za takvu organizaciju, ali ih je sabotirala prosto u cilju svoje političke borbe za samostalnošću. Ali ban je svakako morao stvarati uporišta svoje vlasti. Nema sumnje da je sistem utvrđenih gradova, s jedne strane, a sistem nagrađivanja, s druge strane pretstavljao glavne poluge Borićeve vlasti, kao i vlasti njegovih sljedbenika. Vjerne pristalice u utvrđenim gradovima sa jakim posadima prestavljali su moćna politička uporišta, kao i sredstva za ubiranje dohotka od stanovništva. Pristalice su se mogle sticati na razne načine, a najvažnije i tada uobičajeno sredstvo je bilo da im se osigura neko vrelo trajnijih prihoda. To se činilo davanjem posjeda na kojima se nalazilo radno stanovništvo na upravu i iskorišćavanje. Svakako ovo ustupanje posjeda moralo je da bude takve vrste da drži ipak te pristalice u što jačoj zavisnosti od bana. Mislim da je ovakav sistem upravljanja, odnosno isisavanja dohodaka od stanovništva, Borić već zatekao u Bosni[8]), pa se radilo samo o tome da ga on usavrši i izvrši personalnu reorganizaciju, postavljajući gdje god može svoje ljude na važnija mjesta. Ali nije se radilo samo o tome da se postave viši organi lokalne vlasti, nego su se morali obezbijediti uslovi materijalnog života i vojnim posadama, koje su se sastojale od sitnih posjednika nastanjenih u okolini utvrđenih gradova. Logično je da su neke nove utvrde takođe podizane i da su tamo postavljani banovi ljudi na čelo novih posada. Drugo sredstvo za snaženje cen-

[8]) Šišić: Ljetopis popa Dukljanina, str. 308, Beograd 1928. — N. Radojčić: Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem vijeku prema Barskom rodoslovu. Gl. Skop. nauč. društva knj. XV—XVI., Skoplje 1936, str. 8. Isporedi M. Kostrenčić: Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad 239, 1930 g., str. 76.

tralne vlasti sastojalo se u obilaženju državnog teritorija (koji u to vrijeme i nije bio velik) radi vršenja sudstva i kontrolisanja lokalnih organa. Proces društvenog raslojavanja u Bosni, sve do polovine XII. v. išao je, vjerujem prilično sporo, i prvi banovi su, izgleda, imali široki oslonac u sitnom posjedu. Pa i prva trgovina sa primorjem, koja je za vrijeme vladavine Kulina zagarantovana pismenim ugovorom sa Dubrovnikom, služila je u prvom redu obogaćivanju banova i snaženju njihove vlasti. Ali, ugovorom regulisana trgovina sa Dubrovnikom značila je i njen razmah kao i življe učešće lokalnih organa vlasti u njoj, dakle njihovo obogaćivanje, kao i njihove težnje za jačom eksploatacijom radnog seljaštva. Od tada počinje nagli razvitak, brzo raslojavanje i izgrađivanje centrifugalnih snaga, koje su Bosnu kasnije rastrgavale. Do tog vremena sitnoposjedničko slobodno seljaštvo bilo je moćan društveni faktor, koji je pružao banovima podršku u njihovoj borbi sa moćnim lokalnim rodovima. Kada je mađarska vlast u Bosni, usljed dinastičkih borbi u Ugarskoj, bila potisnuta, Bosna se našla pod Vizantijom. Vizantija, izgleda, nije imala ni vremena ni potrebe da u Bosni mijenja išta drugo osim možda bana. Poslije smrti vizantiskog cara Manojla pala je i vizantiska vlast u Bosni, i smjesta je ponovo uspostavljena vrhovna vlast Ugarske. Otada su Mađari svim silama nastojali da ta vlast bude realna i stalno su se miješali u bosanska pitanja. Ali ipak prema svim podacima koji postoje, u Bosni se ni tada ni kasnije nije razvio snažni sistem centralizovane vlasti, koji bi bio kopija mađarskih županija ili onih »vladalaca« u nemanjićkoj Srbiji, koji su bili podređeni centralnoj vlasti po načelu administrativne hijerarhije. Bosanski organizacioni i upravni sistem bio je izgleda više sličan onom drugom sistemu u Srbiji po kojem je vršena lokalna uprava zemlje, a koji je bio rezultat ranijeg originalnog razvitka,[9]) a ne kopija vizantskog upravnog sistema. Ovaj originalni srpski sistem nosi kompromisna obilježja zavisnosti lokalnih organa od centralne vlasti. Naime, tu se radi o poluvazalima a polučinovnicima, tj. takvim organima koji nisu bili podređeni po načelu administrativne hijerarhije (kao što je to kasnije pod uticajem Vizantije bilo), nego po jednom mješovitom principu, gdje su se miješali elementi činovničke podređenosti i vazalske vjernosti (fidelitas). Po tom sistemu vladar je davao pojedincima župe i druge oblasti na upravu i uživanje doživotno, s time da se dohoci dijele. Ovo davanje župa i oblasti bilo je doživotno i revokabilno, i stavljalo je držaoce u zavisniji položaj nego što su to bila vlastela baštinici. Ali ovi organi su bili, iako prilično autonomni, ipak podvrgnuti izvjesnoj kontroli, tim više jer su dobar dio dohodaka morali ustupati vladaru. Ovaj oblik lokalne uprave, iako u načelu privremenog karaktera, lako je postajao nasljedan za držaoca, jer ukoliko je držalac imao sinova, odnosno braće ili rođaka, sposobnih za vojnu službu i lokalnu upravu, oni su obično bivali postavljani na mjesto svog

[9]) Ovaj sistem lokalne uprave obrađen je u srpskoj istoriografiji za period zrelog feudalizma. Mislim da bi ovaj institut »vladuštih na državu« trebalo obraditi genetički, tj. i za period ranog feudalizma. Vidi: Taranovski, cit. opus, str. 202—206 i str. 215—216.

pretka. To je bio originalan oblik lokalne uprave u Srbiji, a ovi upravnici su se zvali »vladalci na državu« ili »vladušti na državu«. Kasnije su srpski vladari uspostavljali i lokalnu upravu po sistemu čiste administrativne podređenosti, a to sve po vizantskim uzorima. Oba ova sistema lokalne uprave na državnim zemljama (terrae regis) postojala su u Srbiji i u doba zrelog feudalizma, kada je vladao sistem baština i pronija. Dušanov zakonik govori na jednom mjestu o »vladuštim na državu«[10]) kao o lokalnoj vlasti, a hrisovulja cara Dušana sv. Nikoli u Dobrušti govori o »vladuštim po običaju srpskom«[11]) za razliku od vladalaca koji su upravljali po načelu administrativne hijerarhije, a po uzoru vizantskom.[12]) U srpskoj istoriji prava ,ne postoji jedinstveno gledište u pogledu ovih »vladuštih na državu«. Jedni ih smatraju baštinicima,[13]) drugi ustanovom koja je po svojoj suštini pronija,[14]) a treći ustanovom sui generis.[15]) Ističem ovom prilikom da je u Ugarskoj pored župana, koji su bili vladarevi organi, bilo još i vlastele, kojoj su darivani posjedi u baštinu, ali ugarski vladari su u prvo vrijeme često ova darivanja opozivali.[16]) Donaciono plemstvo u Ugarskoj spočetka nije bilo potpuno sigurno u pogledu svojih na dar primljenih baština. Pored tih donacija, mađarski vladari su običavali i svojim županima davati posjede, ali ti posjedi su prestajali prestankom službe (kako je to već ranije rečeno). U mađarskoj pravnoj istoriografiji je sporno pitanje da li je mađarsko donaciono plemstvo u prvo vrijeme uopšte uživalo imunitete, ili je bilo podvrgnuto nadležnosti župana.[17]) Po svemu izgleda da su i u Hrvatskoj (dalmatinskoj) koncem XI v. takođe postojali »obladujušti«,[18]) koji su vjerovatno imali kompromisni karakter podređenosti, naime, upravljali su i na osnovu vazalne vjernosti i administrativne podređenosti vladaru. Što se tiče »vladuštih na državu« u Srbiji, to bi trebalo imati u vidu ovu usta-

[10]) Vidi Dušanov zakonik, čl. 142 i 155.

[11]) Vidi hrisovulju cara Dušana sv. Nikoli u Dobrušti 1355 g. Nov. Zak. spom. 720, XIV.

[12]) Taranovski cit. opus, str. 204.

[13]) Jireček—Radonić: cit. opus, str. 16—17.

[14]) S. Novaković: Pronijari i baštinici, Srp. Kr. Ak. Glas I., Beograd 1887 g., str. 28—30.

[15]) V. Solovjev: Jedna srpska župa za vrijeme carstva, Gl. Skop. nauč. društva knj. III., Skoplje 1928 g., str. 25. — Taranovski: cit. opus, str. 203, 206.

[16]) Akos v. Timon: cit. opus, str. 363—364 u vezi sa str. 127.

[17]) Ibidem str. 203—205.

[18]) Vidi natpis na Baščenskoj ploči kod Dr. F. Šišić: Priručnik izvora hrvatske istorije, Dio I., čest 1., str. 135—136, Zagreb 1914 g. Šišić prevodi tekst koji glasi: »...v dni kneza Kosmata obladajuščago vsu krajinu« ovako: »...u vrijeme kneza Kuzme koji je obladao cijelom krajinom«. Mislim da bi bilo pravilnije prevesti ovako: »...u vrijeme kneza Kuzme koji je upravljao cijelom krajinom«, jer inače bi se moglo shvatiti kao da je knez Kuzma putem borbe ili na neki drugi način zaposio ili zauzeo cijelu krajinu. U stvari pak radi se o tome da je on od vladara dobio cijelu krajinu na upravu. On je dakle bio »vladušti na državu«. Barada je pravilno preveo: obladati, preesse, imperare, upravljati, imati u vlasti, (Dr. M. Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1951, str. 13—14).

novu u njenoj genezi, a ne samo u zrelom feudalizmu, kako to srpski istoriografi čine.

Što se tiče Bosne, to se na osnovu izvora može zaključiti da su banovi u drugoj polovini XII i prvoj polovini XIII v. davali pojedincima župe, sela i druge posjede na upravu i uživanje. Te donacije su bile doživotne i opozive. To je bio oblik lokalne uprave, a pitanje je da li je on bio jedinstven u cijeloj državi. Opseg kompetencije svih ovih organa nije posve poznat, ali je očevidno da su oni imali karakter činovnika i vazala u isto vrijeme. Poznato je da su bosanski banovi bili bez stalnih rezidencija, te su obilazili svoj teritorij, pri čemu su vršili sudsko-upravne djelatnosti. Kretajući se od jednog svog dvorca do drugog, oni su vršili funkcije centralne i lokalne vlasti, a ujedno su vršili i kontrolu lokalnih organa. Predmet je konkretnog istraživanja u kojoj mjeri je ta kontrola mogla tehnički da bude vršena i kakav se odnos snaga razvio između centralne i lokalne vlasti. Ovaj oblik lokalne uprave izgleda vrlo sličan institutu »vladuštih na državu« u Srbiji, odnosno institutu »obladujuštih« u Hrvatskoj, i izgleda da je bio izražen terminima »držanie« ili »držanie i vladanie«.[19]) To nije bio institut plemenitih baština, koje su bile nasljedna svojina, ali je svakako pretstavljao početni oblik feudalizma, koji je odgovarao institutu beneficija u zapadnoj Evropi. Ovaj početni oblik feudalizma karakterističan je za većinu država Srednjeg vijeka ne samo u Evropi nego i drugdje.[20]) Davanje teritorijalnih distrikata na upravu i uživanje bio je oblik vladanja i nagrađivanja organa u sistemu naturalne privrede. Bosna sve do bana Stjepana II nije uopšte imala svog novca nego se služila mađarskim, srpskim, dubrovačkim, a možda i vizantskim novcem (sve to u ograničenim količinama). Ovaj sistem uprave ukazuje i na fakat postanka države posredstvom vladareve družine. Protivno gledište koje bi polazilo od toga da se rodovsko plemstvo jednostavno pretvorilo u donaciono plemstvo stoji u protuslovlju sa ovim sistemom razvitka lokalne vlasti. Istina je da ovaj razvitak ne pokazuje neku jedinstvenu šablonu. Ali, u svakom slučaju, kad bi se radilo o pretvaranju rodovskog plemstva u donaciono, tj. o doniranju iskonskih baština, bila bi isključena revokabilnost posjeda, koji bi u tom slučaju prestavljali drevne baštine lokalnog plemstva, gdje ono upravlja suo iure a ne iure regali. Osim toga, jača centralna vlast se nikada ne bi mogla razviti uz vladavinu rodovskog plemstva, koje znači negaciju centralne vlasti uopšte. Davanje distrikata na upravu i uživanje bilo strogo podre-

[19]) Tako napr. u povelji vojvode Jurja Vojisalića od 1434 g. kojom potvrđuje braći Jurjevićima i Vukcu Vukićeviću njihove feude, naziva se faktično držanje i faktična vlast baštinika terminom »vladanie i držanie«. Iz toga zaključujem da je tako glasio i termin za davanje posjeda na privremenu upravu, koja je bila bez nasljednog prava.

[20]) Marks—Engels: Soč. T. XVI, str. 397—401 u vezi sa str. 129 i 132. — Maksim Kovalevski: Die oekonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirschaftsform. II, Die Feudalisierung des Grundbesitzes in oekonomischer Beziehung. Berlin 1902 g. str. 2—43. — M. F. Vladimirskij—Buđanov: Obzor istorije ruskog prava, izd. 7, 1915 g., str. 527—529, 536, 563—564, 571—574 u vezi sa str. 283—289.

đenim organima vladara, bilo organima po kompromisnom načelu, upućuje na istorisku činjenicu stvaranja družiničke države, gdje je rodovsko plemstvo doživjelo veći ili manji poraz. U rodovskom poretku, čija je posljednja faza vladavina rodovskog plemstva, župani su prvo bili birani na demokratskim narodnim skupštinama, zatim na degenerisanim narodnim skupštinama, koje su održavane pro forma, dok su ustvari nad njima vršili hegemoniju odlični rodovi. i najzad je županiska čast postala nasljedni privileg nekog odličnog roda. Novi sistem lokalne uprave, koji je proistekao iz družiničke države prestavlja ujedinjenje od više županija sa stalnom centralnom vlašću i sa sistemom lokalne vlasti, koja se sastoji od banovih organa, koji upravljaju po načelu veće ili manje podređenosti. Sada je pitanje da li je pobjeda centralne vlasti nad centrifugalnim snagama rodovskog plemstva bila potpunija ili kompromisnija. U onim zemljama gdje je ta pobjeda bila potpunija, tu se vladar u izgradnji nove političke strukture nije oslanjao na rodovsko plemstvo (izuzevši slučajeve gdje su se pojedini odlični rodovi, ili njihovi nezadovoljni članovi ili ogranci, pridružili vladaru), nego na svoje družinike koji su poticali većinom iz običnih rodova. Tamo opet gdje je ishod te borbe bio iz ovih ili onih razloga kompromisan, ili gdje su se umiješali razni spoljni faktori, tu su nastali novi politički oblici, koji pokazuju izvjesno šarenilo ili znake neriješene i nedovršene borbe. U bosanskim prilikama, sa slabo razvjenim proizvodnim snagama, slabim komunikacijama, i u očitoj izolovanosti zemlje od ostalog svijeta, prvi banovi odn. knezovi su, izgleda, lokalnu upravu stvarali koliko pomoću svoje družine, koja se nije znatno ni razvila, toliko pomoću lokalnih glavara, koji su imali uporišta u svom rodu i nisu bili od centra zavisni. Vjerovatno je da su banovi koji su bili instalirani iz spoljašnjih centara (kao što je to bio slučaj sa knezom Stevanom, koji je bio povjerenik zetskog kralja Bodina, a naročito sa banom Borićem, koji je bio ugarski kraljevski namjesnik) tražili sebi pristalice među sitnoposjednicima, koji su pridobijani pomoću unosnih službi. Na taj način mogli su da dolaze do lakalne vlasti i pripadnici rodovskog plemstva, koji su inače po logici razvitka trebalo da budu otstranjeni od vlasti, a mogli su i sitni posjednici da budu uzdizani na više društvene položaje putem državnih službi. Možda su upravo unutarnje borbe i doprinosile naturanju spoljašnje vlasti, koja se iz svojih razloga nametala iskorišćavajući unutarnje obračune za sebe. Ali i pored svega toga, i ukoliko je rodovsko plemstvo uzelo učešća u lokalnoj vlasti, ono se pretvaralo postepeno u donaciono plemstvo, pa je ipak načelno likvidiran poredak rodovskog plemstva i ono je asimilirano u novi državni poredak, koji ima druga obilježja. Nova, državna vlast nosi obilježja jače centralne vlasti i zavisnosti lokalnih organa, koji ne upravljaju na osnovu vlastitog prava, nego na osnovu darovanih prava. Moć se više nije zasnivala isključivo na pripadnosti odličnome rodu, nego na vladarevoj milosti, koja ustupa svome organu dio državnih dohodaka. Banovi su morali imati u ovom procesu stvaranja države podršku u nekoj društvenoj snazi, konkretno u sitnim posjednicima, koji su pretstavljali znatnu snagu kao profesionalna vojska (grad-

ska milicija). Osim toga, mnogi pripadnici iz »običnih« rodova su se obogatili usljed donacija župa i posjeda na upravu i uživanje, i proširivali su tako i svoje male naslijeđene baštine. Uopšte, svi lokalni organi, koji su vršili vlast i ubirali dažbine, bogatili su se, te su ekonomskim i političkim sredstvima sticali svoju zavisnu klijentelu među onima koji su se usljed siromaštva potčinjavali. Sitno seljaštvo je pretstavljalo još uvijek izvjesnu ekonomsku i političku snagu. Ali jačanje odbrambene snage, podizanje utvrđenih gradova i poskupljivanje naoružanja zahtijevalo je sve nove i veće dažbine. S druge strane i dvorske potrebe kao i potrebe lokalnih funkcionera u pogledu boljeg i luksuznijeg života povećali su eksploataciju i tražile su sve veće dažbine i namete. Osiromašeno seljaštvo se komendiralo i sloj slobodnih sitnoposjednika smanjivao. Ipak ne smijemo sebi zamišljati da je taj proces potčinjavanja seljaštva tekao tako brzo. Život u rodovskim organizacijama u svoje vrijeme bio je diktiran samim načinom proizvodnje. Ali kada su se razvile proizvodne snage i kada se počela da raspada rodovska svojina na svojinu užih ili širih porodica, ipak je seljaštvo žilavo ostajalo pri svojim rodovima, koji su pretstavljali ogromnu zaštitu za svoje rodovske članove. Dok god neki rod ne bi materijalno posrnuo ili nastradao, sve dotle je uža porodica i pojedinac imao garanciju da i on ne može materijalno propasti. Pojedinačna izolovanost i inokoština vodili su u potčinjavanje i u ropski položaj. Usljed namnožavanja stanovništva rodovski posjed je postajao tijesan i rodovi su se cijepali, pa su tako izrastali novi rodovi. To je imalo za posljedicu da je moralo nastupiti raseljavanje i krčenje opštinskih šuma. Ali i tom krčenju se moralo jedanput stati u kraj, jer nestanak takvih šuma i ispaša koje su zaposjedane, ugrožavao je opštinsku zajednicu. Sada je nužda diktovala da se ide na tuđu zemlju i da se stupa u odnos potčinjenosti. A pošto su upravo banovi imali ogromne komplekse, kako dobre zemlje tako i pustih zemalja i močvara, koje su velikim dijelom bile nenaseljene, to su započela naseljavanja i na tu zemlju uz obveze specijalnih dažbina i tributa. Analogne pojave su bile i na ostalim velikim posjedima bogatih porodica. Sve je to pripremalo uslove za novi oblik državne organizacije i uprave, koji je i nastajao. Trgovina sa Dubrovnikom, koja je pod konac XII v. regulisana pismenim ugovorom, unijela je sa svoje strane nove potsticaje za proizvodnju i eksploataciju. Invazije mađarskih vojski i katoličkih krstaša ubrzale su opet sa svoje strane osiromašavanje masa.

Na osnovu izvora mogućna je samo približna rekonstrukcija osnovne državne organizacije Bosne druge polovine XII i prve polovine XIII v. Na čelu države stajao je ban. On je državu smatrao kao svoju oblast[21]) i pitrimonium u isto vrijeme. Imao je svoj dvorski aparat, što zaključujemo iz postojanja dvorske kancelarije, koja se rađa među posljednjim karikama tog aparata. O dažbinama, njiho-

[21]) Vidi povelju bana Kulina o prijateljstvu sa Dubrovnikom od 1189 kod Lj. Stojanović: Stare srpske povelje i pisma. I, 1, str. 2., Beograd—Sr. Karlovci 1929 g. — Vidi povelju bana M. Ninoslava od 1214 ibidem, str. 6. i povelju istog bana od 1240 i 1249 ibidem, str. 8 i 9.

voj vrsti i njihovoj veličini, vrlo malo znamo. Ali da je bilo više vrsta dažbina, to isprave jasno potvrđuju. U ovo vrijeme, po svemu izgleda, da su postojali i porezi u naturi (dažbine) i tributi kao feudalni tereti. Izvan svake je sumnje da je postojao kuluk zidanja i popravaka gradova, kao i ostalih javnih objekata. Ubiranje tih dažbina i tereta pretpostavlja aparat vlasti. Jedna od dažbina zvala se »poklon«[22]) (munus), koji su davali slobodni ljudi banu. Dažbine su nosile naziv desetina i dania.[23]) Postojala je i dažbina zvana »jeleši«.[24]) Državni teritorij bio je uglavnom podijeljen na župe, ali nije poznato da li je teritorij ovih župa bio identičan teritoriju ranijih župa u rodovskom sistemu. Opšti nazv za državne organe bio je »čestnik«[25]) (u doba bana Kulina) i »vladalac«[26]) (u doba bana Mateja Ninoslava). Bilo je, izgleda, i manjih upravnih jedinica[27]) pored župa. Uspostavljanje regularne trgovine sa Dubrovnikom bila je hitna stvar, što se može zaključiti po tome da su banovi Kulin i Ninoslav oslobodili dubrovačke trgovce od ma kakvih dažbina osim »poklona«, koji se daje od dobre volje.[28]) Dubrovčani su, kako je poznato, revnosno udovoljavali ovoj svojo dužnosti prema banu, a vjerovatno su raznim poklonima pridobijali i lokalne organe vlasti. Ban Kulin ne spominje svoj dvorski aparat, ali on ga je sigurno imao. Ban Ninoslav ga spominje u dvije posljednje povelje, dok ga ni on u ranijim dvjema poveljama ne spominje: Vidi se da ovaj aparat sačinjavaju visoki funkcioneri dvora, ali i neki ljudi koji nemaju nikakvih titula. Ko su ti ljudi bez titula, to nije jasno. Neki pisci misle da su to pripadnici rodovskog plemstva, ali to je veliko pitanje, jer to su mogli biti i vojnici iz drugih, običnih, rodova koji su se odlikovali i došli do bogatstva i posjeda. Titule su ove: vojvoda, tepčija kaznac peharnik, zabav, sfinar (svinjar?). U posljednjoj povelji spominje se i titula kneza. Ove povelje po ovakvim nazivima boljara pokazuju da feudalni sistem ovog perioda ima kompromisni a ne čisto činovnički karakter.

Funkcije državne uprave davane su svakako prvenstveno onima koji su imali svoje slobodne posjede i koji su se odlikovali vojnom službom i podvizima, kao i svojim uslugama prema banu. Da je u

---

[22]) Vidi povelju bana Kulina od 1189. g., ibidem.

[23]) Vidi povelje bana M. Ninoslava od 1234, 1240 i 1249, ibidem kao u noti broj 21).

[24]) Vidi povelju kralja Bele IV gdje se spominje namet u Bosni zv. »banelyssi« (Smičiklas: Dipl. zbornik IV str. 236—240). U vezi s tim vidi Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravno-povj. rječnik, str. 464, riječ »jeliš«.

[25]) Vidi kao u noti br. 22).

[26]) Vidi pov. b. M. Ninoslava id 1240 i 1249 kao u noti br. 23).

[27]) Vidi pismo pape Grgura IX od 10. okt. 1233. g. hercogu Kolomanu kod Smičiklas: God. dipl. III str. 388—389.

[28]) Poklon, javna dažbina (donum publicum). Plaćali su ga oni koji su inače bili oslobođeni od poreza (plemići, crkva i uopšte slobodni ljudi). Ta dažbina može biti redovita, ako se plaća svake godine, i vanredna, kada se daje od zgode do zgode (rođenje sina, ženidba, udaja i sl.). Ban Kulin je analogno ustanovio ovu dažbinu za dubrovačke trgovce. Vidi kod Tomašića: Temelji državnog prava hrvatskog kraljevstva. Zagreb 1910, str. 9—11. — Isporedi Mijatović: Gl. srp. uč. društva XXVI, str. 174—175.

Bosni za vrijeme bana Ninoslava i nekih njegovih prethodnika postojao sistem davanja župa i zemalja na uživanje i upravu, a ne u svojinu (u baštinu), to se jasno vidi iz jednog pisma, koje, istina, ne pretstavlja domaći izvor ali je vjerodostojno, a kao izvor toliko važno da ga treba citirati in extenso. To je pismo pape Grgura IX upućeno hrvatskom hercogu Kolomanu od 10 oktobra 1233 g.[29]) Pismo u originalu glasi:

»Gregorius episcopus servus servorum dei carissimo in Christo filio Colomano regi illustri salutem et apostolicam benedictionem. Dilecto filio nobili viro Ninosclavo duce de Bosna nobis innotuit referente, quod cum progenitores sui de antiqua consuetudine comitatus et alias villas terre sue concesserint et abstulerint quibusqumque, prout eis proprie voluntatis arbitrium suggerebat, eo nuper ab heresi ad fidem catholicam domino faciente converso et hereticos expugnante, detentores comitatatum et aliarum terrarum ducatus sui predicte consuetudini refragantur, comitatus et terras easdem contra voluntatem eius temere detenendo. Quare nobis humiliter supplicavit et cum ipse deterioris conditionis esse non debeat, quam dicti progenitores eiusdem qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti, super hoc adesse sibi favore benivolo dignaremur. Quodcirca serenitatem tuam rogamus, monemus et hortamur in domino, quatinus consuetudinem ipsam, sicut est ab antiquis temporibus approbata, in favorem fidei et pravitatis heretice detrimentum facias firmiter observari, ita quod serenitatem tuam dignis exinde laudibus commendamus. Datum Anigniae VI Idus octobris (pontificatus nostri) anno septimo«.

Prevod (moj):

»Grgur episkop sluga sluga božijih predragom u Hristu sinu Kolomanu kralju uzvišenom pozdrav i blagoslov. Od ljubljenog sina plemenitog bana bosanskog Ninoslava saznali smo, kako su njegovi preci po starom običaju ustupali i oduzimali pojedincima župe i sela u svojoj zemlji prema svom slobodnom nahođenju, a otkako se on milošću božijom obratio sa jeresi na katoličku vjeru, i otkako progoni jeretike, ovi držaoci župa i drugih zemalja njegove banovine krše spomenuti običaj drsko zadržavajući župe i zemlje protiv njegove volje. Stoga nas on ponizno moli da se udostojimo da mu toj stvari budemo blagonakloni, jer ne bi bilo pravo da on bude u gorem položaju od svojih spomenutih predaka, koji su bili zaraženi jeretičkom poganštinom. Usljed toga molimo tvoju prejasnost, opominjemo i potičemo te u Gospodu, da se potrudiš kako bi taj običaj bio održavan onako kao što je od starih vremena utvrđen u korist vjere, a na štetu jeretičke poganštine, tako da tvoju prejasnost zbog toga nagradimo dostojnim hvalama.

Anagna 10 oktobra (za našeg pontifikata) godine sedme.«

Kako se vidi iz navedenog pisma, dakle, u Bosni su do Ninoslava banovi ustupali pojedincima župe i druge posjede na uživanje opozivo, a ne u plemenitu baštinu. To je bio drevni običaj. U našoj

[29]) Kao u noti broj 27).

istoriografiji ovo je pismo češće spominjano, ali uvijek sa različitom interpretacijom.[30]) Ustvari, ovdje se radi o obliku državne organizacije i uprave, u kojem se izražavao proces stvaranja velikog zemljišnog posjeda. Kada je ovaj veleposjed u osnovi bio izgrađen, onda je on postao podloga državo-organizacionog sistema, koji se može okarakterisati kao zreli feudalizam. U tom novom sistemu vladar daje takođe župe i sela članovima feudalne klase, ali ne na upravu i korišćenje pod kontrolom i uz mješanje centralne vlasti i njenih delegiranih organa, nego u nasljednu svojinu sa imunitetnim pravima, tj. da se vladarevi organi na tim posjedima ne miješaju ni u pogledu ekonomske eksploatacije ni u pogledu sudstva i uprave (imunitas ab introitu officialium regis).

Ovaj feudalni sistem plemenitih baština ima možda svoj početak još pod konac vladavine bana Mateja Ninoslava, koji je, izgleda, bio prisiljen da čini ustupke onim svojim »vladalcima« koji su dotada dobijali župe privremeno ili doživotno na upravu i korišćenje (»držanie i vladanie« bez nasljednog prava). Razlika je još i u tome što su oni raniji »vladalci« stajali pod priličnom kontrolom delegiranih

[30]) Klajić (Poviest Bosne, Zagreb 1882 g., str. 69—70) sasvim pogrešno smatra da je Ninoslav u svojoj pritužbi ciljao uglavnom na bana Sibislava, koji mu je bio konkurent. Međutim, ovaj ban Sibislav, kako se zna, bio je dobar katolik i uživao je punu podršku kako pape tako i Mađara baš u ono vrijeme kada je Ninoslav bio pod sumnjom kao jeretik. Zato je nemoguće da bi se on revoltirao zbog toga što je Ninoslav prešao na katolicizam. Ninoslav se upravo tuži na držaoce župa jeretike, koji se odmeću od njega zato jer je on napustio jeres, tj. vjeru svojih predaka. Klajić nije uopšte imao pred očima problem razvitka feudalizma, odnosno državne organizacije i uprave, nego stvar tretira sa gledišta vjerske borbe koja je postojala u Bosni i povodom Bosne. — M. Perojević (Poviest hrvatskih zemalja B. i H. I. izd. Napredak 1942 g., str. 221) ponavlja nekritički Klajićevo objašnjenje. — Solovjev, međutim (Pregled 1947, str. 245) pravilno uočava da se ovdje radi o procesu feudalizacije, koja je prethodila onoj feudalizaciji iz prve polovine XIV v., i o kojoj postoje baštinske povelje. Ali on ne objašnjava o kakvoj se feudalizaciji tu zapravo radi, jer tu se ne radi o davanju feuda u baštinu. On se uopšte ne zadržava na ovom pitanju ni u svom kasnijem članku, gdje ovo pitanje ponovo dotiče (vidi Istorisko pravni zbornik, Sar. 1949, str. 87). — A. Babić (Pregled br. 2., Sar. 1953 g., str. 85) takođe spominje cit. pismo i pita se o kakvim bi se posjedima moglo ovdje raditi. On zaključuje da bi to vjerovatno mogli biti posjedi koji su bili predviđeni za katoličku crkvu. Ta slutnja je vjerovatno opravdana. Ali ovdje se radi o važnom dokumentu koji svjedoči o obliku državne organizacije i uprave u Bosni u određenom periodu, dakle važnom za saznanje razvitka bosanskog feudalizma. — Ćorović (Istorija Bosne I., Beograd 1940, str. 193—194) smatra da se ovdje radi o oduzimanju pronija onim licima koja nisu htjela da poslušaju želje bana Ninoslava. On, pod uticajem S. Novakovića, smatra da je svako vladarevo ustupanje posjeda feudalcu na uslovno privremeno uživanje — pronija. On je bio ubijeđen da je u tadanjoj Bosni postojao pronijarni sistem. Međutim Ostrogorski (Pronija, Beograd 1951 g., str. 128—129 i 150) pobija ovo Ćorovićevo shvatanje, tvrdeći da se ovdje ne radi o proniji, i da to Ninoslav nigdje ne kaže. On smatra da u Bosni nisu postojali uslovi za razvitak sistema pronije, jer da je bosansko plemstvo bilo i suviše jako. A radi ilustracije karakteristične osobine u položaju bosanske feudalne aristokracije i njenih prava, koja nisu bila poznata ni srpskom ni vizantskom feudalizmu, Ostrogorski se poziva na povelju kralja Stefana Tomaša logotetu Ratkoviću. Doista, tačno je da se ovdje ne radi o sistemu pronije, koji bi bio naslijeđen od Vizantije, kao što se ne radi ni o zrelom feudalizmu. Ali ipak ovaj sistem u Bosni ima mnogo sličnosti sa pronijom u formalno-pravnom pogledu, jer se radi o privremenom i uslovnom davanju veleposjeda od strane vladara

banovih organa, a takođe su morali od ubranih prihoda dobar dio predavati banu. Nije poznato kakav je odnos nadležnosti postojao između držaoca župa i držaoca manjih posjeda. Sada su oni posjedi, koji su ranije davani doživotno i opozivo, počeli da se daju »viki vikoma«, u »djedinu« ili u »plemenito«, dakle u porodičnu nasljednu svojinu. Međutim, ne izgleda da je sve to išlo tako glatko. Na osnovu sačuvanih isprava, tek u prvoj polovini XIV v. ban Stjepan II Kotromanić daje veleposjede u »djedinu« odnosno u »plemenito«. Od tog vremena ovaj sistem se razvija vrlo brzo. Ali između bana Ninoslava i bana Stjepana II prošao je period od oko 70 godina. Ovaj period obilježen je borbama i previranjima u Bosni. Intervenisale su mađarske vojske, krstaši, bosanski teritorij je dijeljen, vlast je bila nestalna, gospodari su se mijenjali, i koncem XIII v. bosansko društvo je pretrpjelo znatne promjene. Pa već i za vlade bana Ninoslava bilo je vojnih intervencija sa mađarske strane kao i sa strane katoličkih krstaša. Sve to ukupno imalo je za posljedicu ekonomska pustošenja, osiromašavanja masa i propast slobodnog sitnog seljaštva. Da su te borbe bile praćene komendacijama slobodnih seljaka kao i raznim darivanjima veleposjeda od strane moćnih rivala, koji su se udruživali i međusobno po Bosni pregonili, zadobijali pristaše što poklonima posjeda, što prisvajanjima čitavih župa, to je nesumnjivo. Koncem XIII v. iz Bosne se masovno prodaje roblje, što je dokaz

---

feudalcu na uživanje pod uslovom vršenja službe (uglavnom vojne). Ovaj sistem je sličan i zapadnoevropskom beneficiju, institutu iz kojeg se u toku vijekova razvio feud-leno. Ovaj sistem svjedoči o tome da posjedovno plemstvo nije jako, a nasuprot da je centralna vlast nešto jača. Uzroci ovome odnosu snaga mogu biti raznovrsni. Posmatrajući stvar sa tog gledišta odnosa centripetalnih i centrifugalnih snaga, mislim da je naziv sporedan, a važna je suština, realni odnos i njegovi društveni korjeni. A svaki se odnos tokom istorije mijenja, pa i pronija se mijenjala, kako to lijepo izlaže Ostrogorski u svojoj odličnoj monografiji. Ni srpska pronija nije u svim pojedinostima bila identična sa vizantskom pronijom. To važi i za proniju u zetskoj oblasti pod Mlecima. Sam Ostrogorski ističe da je pronija u Vizantiji stalno težila da postane nasljedna, da se pobaštini. To je, uostalom, karakteristika evolucije feuda svih država, pa štaviše i katolički svećenici su svojevremeno težili da im beneficija budu nasljedna. To je bio jedan od osnovnih uzroka za uvođenje celibata, kako bi se te težnje svećenstva u korjenu uništile. Posebno je pitanje zašto i kako je uspjelo Vizantiji da se pobaštinjenje pronije ne izvrši. U Vizantiji je u kritično vrijeme ekonomika bila razvijenija nego u Bosni, i robno-novčani sistem je omogućavao fisku da izdržava najamničku vojsku, sa kojom se drže pronijari na uzdi. Osim toga, tamo je postojala moćna ideologija koja je propagirala proniju sa gledišta opšteg spasa, (»da ne bi svi do posljednjeg bili progutani«). U Bosni, međutim, usprkos regularne trgovine sa Dubrovnikom, koja je pri koncu XII. v. zavedena, težnja za baštinskim veleposjedom imala je duboko naturalni karakter bez naročitih merkantilnih primjesa. Zemljišna svojina se nije sastojala u nekom slobodnom raspolaganju i trgovanju sa posjedima, nego u nesmetanom posjedu nesmetanoj eksploataciji i nasljednosti. Ovaj pojam se izražavao kao »illibata perpetua possessio«, koji nije trpio zavisnosti ograničenja, kontrole i dirigovanja od strane centralne vlasti. Banovi nisu imali financiskih sredstava da stalno izdržavaju najamničku vojsku, a neke ideologije sa širokim perspektivama i političkim iskustvima nije uopšte bilo. Uticaj katoličke i pravoslavne crkve bio je beznačajan. Osim toga, politički uticaji sa strane, kao vojne intervencije u prvoj polovini XIII v., izazvali su konzervativne težnje kod eksploatatora, i držaoci posjeda, okruženi svojim rodovima, pretstavljali su doista brojčanu snagu prema banu Ninoslavu, čiji se položaj poljuljao usljed datih koncesija katoličkoj crkvi. Sve to ukupno odlučilo je da se

velikog siromaštva i bijede koja je zavladala.[31]) U posljednoj četvrtini XIII. v. bosanski ban Prijezda daruje svome zetu, odn. kćerki čitavu župu Zemljanik u miraz.[32]) Vrlo je vjerovatno da je ovaj ban na sličan način darivao manje ili veće posjede i svojim pristašama. Vjerovatno je to činio i ban Stjepan I, kao i Šubići, koji su jedno vrijeme vladali u Bosni. Ali pored svega toga što je možda takvih isprava zagubljeno; ipak se tek početak XIV v. može smatrati kao stabilizacija perioda zrelog feudalizma u Bosni, a polovina XIII v. kao početak tog perioda. Nije isključeno da je i ranije bilo slučajeva da su posjedi dariyani u baštinu, ali o tome nema dokaza, i to su mogle biti samo iznimke. Zna se, međutim, da su mađarski vladari već u prvoj polovini XIII v. darivali velike posjede u Bosni katoličkoj crkvi, ali to nisu donacije svjetovnog karaktera, nisu ih vršili bosanski vladari, i ove donacije nisu ni ostale na snazi. Cijela druga polovina XIII v. u Bosni protekla je u znaku socijalnih previranja i promjenljive vlasti (kao što je to već spomenuto). Vladavina bana Stjepana II pretstavlja stabilizaciju novog perioda, koji je sigurno pobjedio, a iz tog perioda sačuvane su nekolike donacione povelje, čija analiza će baciti svjetlo na novo društveno i državno stanje u Bosni. Tom zadatku ću pristupiti kada izvršim relevantnu analizu banskih povelja Kulina i Ninoslava, koje bacaju nešto svjetla na raniji period, tj. na državnu i društvenu strukturu iz vremena vladavine ovih banova.

Ban Kulin u svojoj povelji govori o svojim »čestnicima«, koje treba shvatiti kao organi državne vlasti. Međutim ban Ninoslav u svojim poveljama (u tri posljedne povelje) spominje u jednoj povelji »kmete«, a u druge dvije »kmete«, »ljude« i »vladalce«. On u povelji od 1234 g, kojom daje i proširuje Dubrovniku privileg trgovine u Bosni kaže:

»Ꙗко ки тько ѳчини крикинѳ моиⷯ кьмєти да єⷭ пр҃ки пр҃кдь, миломь«

Zatim u povelji od 1240 g. on kaže:

»И паче да мои кьмєти и мои людиє и мои владалцьи да ки люкє и да ки хранє ѿь зла . . .« . . . »И ако некто ѿь моиⷯ кьмєти

---

držaoci župa i drugih posjeda, koji su im bili dati na privremenu (doživotnu) upravu i korištenje, pretvore u feudalce-baštinike. Pa ipak, taj zreli feudalizam u Bosni započeo je sa izvjesnim ograničenjima feudalne svojine. Ta ograničenja (uslovnost) bila su veća početkom XIV. v. nego kasnije, i ona ukazuju na njenu istoriju postanka. Zato povelja kralja Tomaša logotetu Ratkovića ne treba da služi kao kriterij za sistem državne organizacije i uprave XII i XIII pa i XIV v., kada je centralna vlast bila nešto jača. Od bana Kulina pa do kralja Stjepana Tomaša prošlo je preko 250 godina, pa se valjda u tom razdoblju u Bosni nešto dogodilo, a napose to da je bosansko plemstvo ojačalo na račun centralne vlasti. Povrh svega, povelju kralja Stjepana Tomaša treba posmatrati i kao specijalni politički akt, gdje se analogno terminologiji srpskih baštinskih povelja daju srpskom vlastelinu kao donataru u baštinu posjedi u Srbiji (zapravo pretvaraju se pronije u baštine). U Bosni mu se takođe daje stotinu sela, ali se ta sela ne navode ni poimenice, ni globalno. Tako upravo u pogledu tih sela ova povelja pretstavlja više neku obvezu de donando nego li samu donaciju.

[31]) Vidi Ćorović: cit. opus, str. 232.

[32]) Vidi Smičiklas: Cod. dipl. VI, str. 588.

или ѿь моихъ людие чине ки крикинѫ . . .« . . . »И хощѫ да вѣѣ ге що зде писано ѳ вѣки да вѳде тврьдо ѿь мнѣ самога и ѿь моихъ дѣтъ и ѿь моихъ ѳнѳчѣе и ѿь моихъ кьметн и ѿь моихъ людн« »И кьто сие приломи или и сами или мои сииь или мои ѳнѳкь или мои кьметн . . .«

Najzad u povelji cd 1249 g. kaže ovako:

»И паче да наши кьметн и наши людие и наши кладалыци да кась люке и да ки храие . . .« . . .»И яко некьто ѿь нашихъ кьметн или ѿь нашихъ люди чини ки крикинѫ, да ге при предь миовь . . .« . . .»И хощемо да вѣге що зде писано, вѳде тврьдо ѳ вѣки ѿь нась самихъ и ѿь нашихъ дѣтъ и ѿь нашихъ ѳнѳчие и ѿ нашихъ кьметн и ѿь нашихъ люди. И кьто сие приломи или ли сами или наши сииь или наши ѳнѳчие или наши кьметн или кьто годѣ нашь . . .«

Postavlja se pitanje ko se podrazumijeva pod riječima »moji kmeti« a ko opet pod »moji ljudi«. Ovo pitanje je već tretirano u našoj istoriografiji [33]), ali se njemu nije prišlo na način kako to ono zaslužuje, nego se u najboljem slučaju vršilo poređenje ovih povelja sa poveljom Kulinom i nekim drugim ispravama i to na posve formalističan način. Zbrku je stvarao i taj fakat, što je pojam riječi »kmet« u Bosni za vrijeme turske vladavine u XIX v. kao i kasnije upotrebljavan za oznaku zavisnog seljaka, pa je to sugestivno djelovalo na istraživača da se snađe u pitanju koje se odnosi na vrijeme o kojem su podaci toliko oskudni da vlada skoro potpuna tama. Pokušavalo se jezičnim objašnjenjima, ali etimologija ostavlja istraživača na cjedilu ako nije poduprta istorisko-sociološkom studijom. Zabunu povećava pogotovu to što se u Vinodolskom zakonu od 1288. g. pod »kmetima« podrazumjevaju zavisni seljaci, dakle radna snaga na feudalnim posjedima. U Poljičkom statutu od 1440. g. »kmetić« označava takođe zavisnog seljaka, a jedna dubrovačka isprava s kraja XIV v. naziva takođe zavisnog seljaka »kmetićem«. Uopšte gotovo svi podaci ukazuju na to da se radi o nekom podređenom položaju, staležu ili klasi. Što se napose tiče »kmeta« u poveljama bana Ninoslava, to većina pisaca stoji na gledištu da se tu radi o zavisnim seljacima. Koliko mi je poznto, prvi je Solovjev[34]) izrazio misao, da su Ninoslavljevi »kmeti« slobodni ljudi. On ističe da je ta riječ u svojoj evoluciji izgubila svoje prvotno značenje i onda je upotrebljavana za oznaku zavisnih seljaka (meropha), tj. postala je sinonim riječi »kmetić«. U prilog svom shvatanju on se

[33]) Vidi Lilek: cit. opus, str. 13—15. — Vidi Dr. M. Vlajinac: Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens, Jena 1903, str. 171. — Vidi Dr. Ć. Truhelka: Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, str. 6—8, Sarajevo 1915. — Napokon vidi: Karszniewicz: Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes kmet, Agram 1895. Ovo djelce mi je uspjelo dobiti u ruke tek pošto sam završio ovaj svoj rad.

[34]) Vidi Solovjev: Pravni položaj seljaka u srednjovjekovnoj Bosni, Pregled st. 245—247, Sar. 1947 i Karszniewicz cit. opus, str. 10.

poziva na jednu poljsku duhovnu pjesmu iz XIII v., kao i na ruski ljetopis iz XII v., gdje riječ »kmet« znači vojnika, viteza, a kmetstvo viteštvo. On smatra da su zavisni seljaci u Srednjem vijeku bili označivani nazivom »ljudi« (homo alicuius). Navodi i neke bosanske isprave, koje objašnjavaju značenje izraza »ljudi«. Mislim da je Solovjev bio na pravom putu, iako njegova argumentacija nije ubjedljiva. Pozivanje na jednu poljsku duhovnu pjesmu iz XIII. v. i na ruski ljetopis iz XII v. dokazuje samo toliko da je pojam te riječi evoluirao, kao i to da on u istom vremenskom periodu može u raznim krajevima da ima različita značenja. Ali to još nije nikakav dokaz o tome da je u Bosni XII, odn. početkom XIII v., ta riječ imala isto značenje kao u Poljskoj, odn. u Rusiji. Ovo tim više jer u krajevima koji su Bosni bili mnogo bliže od Poljske i Rusije, riječ »kmet« je u isto vrijeme značila zavisnog seljaka, kao što je to napr. bio slučaj u Vinodolu.

Ja mislim da je riječ »kmet« u poveljama bana Ninoslava ipak označavala slobodne ljude, sitne posjednike, koji su imali svoje slobodne nasljedne baštine. Ovi sitnoposjednici su jednim dijelom vršili vojnu službu kao posada utvrđenih gradova, a drugim dijelom to su vjerovatno bili seljaci koji još nisu bili pali u ličnu zavisnost, nego su imali svoje slobodne baštine. Oni su bili opterećeni banskim dažbinama kao javnim teretima, ali ta okolnost nije značila ličnu zavisnost, vezanost za zemlju i klasnu poniženost. Oni su takođe povremeno služil vojsku kao lako naoružani pješaci. Ovi slobodni seljaci, naročito oni koji su vršili službe gradske milicije, igrali su poput jobagiona u Ugarskoj izvjesnu društvenu ulogu[35]) još u vrijeme bana Ninoslava. Oni su se razlikovali od onih seljaka koji su potčinili svoje baštine u korist većih posjednika, te su davali pored javnih dažbina još i dio dohodaka, feudalnu rentu, a usto su radili i zemlju veleposjednika. Ovi zavisni seljaci nazivani su »ljudi«, njih je bilo vjerovatno više kategorija, a njihovo potčinjavanje započelo je još u poretku rodovskog plemstva.[36]) Kmeti su, međutim, ostali još slobodni uprkos tome što su njihove dažbine stalno povećavane. Sistem lokalne uprave, po kojem se daju veći ili manji posjedi privatnicima na upravu i doživotno uživanje, pretstavljao je samo jedan stadij u procesu feudalizacije, jer se tu još uvijek radilo o banovim organima, koji dobijanjem službe i sa njom prava na dio dažbina, još nisu dobili nikakva prava na same baštine sitnih slobodnih posjednika, niti je time uspostavljena lična zavisnost. Oni su stekli pravo na ubiranje javnih dažbina, od kojih je jedan dio pripadao njima. Dažbine su se međutim stalno povećavale, usljed čega su se sitni posjednici zaduživali, i svoje su baštine ustupali u raznim formama baš tim banovim organima kao svojim privatnim vjerovnicima i pokroviteljima. Tako su ulazili u privatnu zavisnost prema ljudima koji su, vršeći državnu vlast, iskorišćavali svoj položaj i u svojim privatnim imovinskim odnosima. Robna proizvodnja, koja je polagano prodirala, raskidala je rodovsku svojinu zemlje, izolovala

[35]) Vidi Timon: cit. opus, str. 160—163.

[36]) Poredak rodovskog plemstva pretstavlja posljednju fazu prelaza iz rodovskog poretka u družiničku državu.

postepeno užu porodicu, i u isto vrijeme izvrgla je opasnosti da izgubi vlast nad svojim posjedom. Nerodna godina, stočna bolest, ili neki nesretan slučaj, kao i ratno pustošenje dovodili su užu porodicu, katkada i rod pa i više rodova do gladi i do potčinjavanja. Dakle krupni posjed je počeo da guta sitni posjed, a sistem državne organizacije i uprave olakšavao je i ubrzavao taj proces, i pozajmljivao veleposjedniku, koji je istodobno bio organ vlasti, kvantum organizovane sile pomoću koje će moći sankcionisati svoju privatnu eksploataciju. Država je, dakle, postajala neprikrivena klasna organizacija eksploatatora zemljišne rente. Istina, ona je to bila samo u svojoj prvoj fazi, jer služba organa vlasti još nije postala nasljedna, a veleposjednik bez službe, u svojim privatnim odnosima prema svojim seljacima, stajao je pod nadležnošću mjesnih organa, odnosno banovih delegiranih organa. »Kmeti«, dakle, u Ninoslavljevim poveljama mogli bi vrlo lako biti oni seljaci, koji su imali svoje slobodne baštine, koje su bile opterećene samo javnim dažbinama, za razliku od seljaka čije su baštine bile potčinjene i tributima u korist privatnih veleposjednika. Ovi potčinjeni seljaci zvali su se »ljudi«, a uzroci i stepen njihove potčinjenosti čini posebno pitanje. Nije sigurno, ali je vjerovatno da je bilo i takvih seljaka koji su bili u naročitoj obavezi prema banu, tj. koji su pored uobičajenih opštih dažbina bili obavezni i na neka specijalna podavanja usljed ustupljenog državnog zemljišta, ili slično. Državna zemlja (terra regis) pretstavljala je u ovo vrijeme još uvijek većinu teritorija, a privatni posjedi koji nisu davali dažbina manjinu. Prema veličini javnih dažbina, tributa i ličnih ograničenja, kojima je bilo opterećeno zavisno kao i tzv. slobodno seljaštvo, moglo bi se teoretski raspravljati o tome da li se u nekom konkretnom slučaju radi o slobodnim sitnim posjednicima, ili možda o državnom feudalizmu, ili napokon o državnom robovlasništvu. Ne postoje podaci o vrsti i veličini dažbina ni zavisnih ni slobodnih sitnih seljaka u Bosni ovog perioda. Ali izgleda da su one bile takve da su slobodnom sitnom posjedniku omogućavale tek mukotrpan život. Ipak sitnoposjednik se ogorčeno borio da sačuva svoj status. Krupniji posjednici, koji su dobijali državne službe, došli su u položaj da i na svojim privatnim posjedima nastupaju prema zavisnim seljacima u svojstvu organa vlasti. Na taj način i prije službenog zavođenja imuniteta taj imunitet se via facti ukorjenjivao. Istina, služba i vlast su bili privremeni (vjerovatno doživotni), ali sam od sebe ukazivao se put razvitka u pravcu težnji za nasljednošću službe, što drugim riječima znači za nasljednošću političke vlasti nad neposrednim proizvođačima, i to ne samo nad onima koji su se usljed duga ili drugih razloga »dobrovoljno« potčinili nego i onima koji se donacijom pretvaraju iz slobodnih u potčinjene. U stvari ovaj zahtjev za nasljednošću se manifestovao i postao realnost.

Ninoslav se u svojim poveljama obvezuje dubrovačkim trgovcima da će ih njegovi »kmeti«, njegovi »ljudi« i njegovi »vladalci« zaštićavati, da im neće nanositi štetu. Ukoliko bi se to ipak dogodilo da im njegovi kmeti i ljudi učine kakvu krivicu, onda će im on suditi. I ban Kulin u svojoj povelji obećava dubrovačkim trgovcima da im od njegovih »čestnika« neće biti nikakve sile. On osim »čest-

nika« ne spominje nikakve druge vrste ljudi. Ninoslav u jednoj povelji spominje također samo »kmete« bez »ljudi« i »vladalaca«. Kada ne bi bilo drugih njegovih povelja, onda bi se lako moglo pasti u zabludu da Kulinovim »čestnicima« odgovaraju Ninoslavljevi »kmeti«. Naime, kada Kulin kaže da njegovi »čestnici« neće vršiti sile prema Dubrovčanima, a Ninoslav kaže da će on suditi svojim »kmetima« ako se ogriješe o Dubrovčane, onda se lako rađa misao i zaključak da se »čestnici« i »kmeti« smatraju sinonimima, dva izraza za jedan pojam. Ali pošto postoje i druge Ninoslavljeve povelje, gdje on pored »kmeta« spominje i »ljude« i »vladalce«, onda biva jasno, da Kulinovom izrazu »čestnik« odgovara izraz »vladalac« u Ninoslavljevim poveljama. To su organi banove vlasti (officiales). Neke povelje kasnijeg vremena daju o tome dokaz. Tako u baštinskoj povelji bana Stjepana II Vukoslavu Hrvatiniću iz 1322 g.[37]) ban daruje feud »u djedinu« Vukoslavu, i taj se feud sastoji od dvije župe i dva grada. Izričito se ističe ekonomski i sudski imunitet u ovim riječima: »... ondje da ne bude nikakvog dohotka za nas ni sad, osim kada to hoće Vukoslav, i da ne bude inog vladavca onde, nego da su vladavci kneza Vukosava.« U latinskoj verziji ove darovne isprave ta formula o imunitetu glasi ovako: »... insuper officiales nostri in antelatis provinciis nullam habeant potestatis facultatem.« Isto tako ban Stjepan II. u svojoj povelji Dubrovniku od 1332 g.[37a]) spominje opet »vladavce« ovim riječima: »... ako ima Dubrovčanin koju tužbu na Bošnjanina da ga pozove pred gospodina bana ili pred njegovog vladaoca.« Na osnovu toga se može sa sigurnošću tvrditi da pojmu Kulinovih »čestnika« odgovaraju Ninoslavljevi »vladalci«, a ne »kmeti«, kako bi to moglo da izgleda iz one povelje od 1234 g. »Čestnici«, odn. »vladalci«, dakle, bili su banovi organi, i to kako oni što ih je ban iz centra izašiljao na teren, da svršavaju razne upravne, sudske i vojne zadatke, tako i oni držaoci župa i drugih zemalja, koji su vršili lokalnu upravu. Istina, pojam »vladalca« se ipak nešto izmijenio u doba Stjepana II prema onom stanju iz doba bana Ninoslava. U doba bana Ninoslava svi organi bez razlike bili su »vladalci«, a u doba bana Stjepana II, kada već postoje vlastela-baštinici sa imunitetom, onda, za razliku od te vlastele, koja ima svu vlast na svojim baštinama, postoje i vladarevi organi na državnom teritoriju koji nije u rukama vlastele. Ti podređeni državni organi, to su »vladalci« u doba zrelog feudalizma. Oni upravljaju na državnoj zemlji kao organi vladara, a ne po patrimonijalnom pravu. Sve sam ovo naveo da bi se jače razgraničio pojam »vladalaca« (čestnika) od pojma »kmeta« i »ljudi« u poveljama bana Ninoslava. Sada je jasno da »kmeti« i »ljudi« nisu vladalci, nego oni pretstavljaju nešto drugo, a pitanje je šta. Isto tako ni izraz »kmeti« i »ljudi« nisu sinonimi. Mislim da prije svega treba da se potraži u ostalim sačuvanim bosanskim ispravama da li se negdje ne spominje riječ »kmet« odnosno »ljudi«. To bi bio jedan od puteva

[37]) Vidi Thalloczy: Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, Munchen—Leipzig 1914 g., str. 7—10.

[37a]) Vidi Lj. Stojanović: Stare srp. pov. i pisma I, 1, Beograd—Sr. Karlovci, str. 43.

da nešto pobliže saznamo o značenju ovih riječi. Doista izraz »ljudi« susrećemo u više isprava. Sa tim izrazom su označeni seljaci,[38]) koji pretstavljaju radnu snagu na državnoj zemlji i feudalnim posjedima. Ali katkada taj izraz se upotrebljava za oznaku svih ljudi bez obzira na klasu, stalež ili zanimanje.[39]) Ali što se tiče izraza »kmet«, on se u bosanskim ispravama poslije Ninoslava veoma rijetko upotrebljava, a i kad se upotrebljava, onda ima različita značenja. Osvrnućemo se na sve slučajeve gdje se u bosanskim ispravama spominje riječ »kmet«. Među sačuvanim bosanskim ispravama iz XIV v. »kmeti« se spominju samo jedanput, i to u onoj poznatoj povelji kralja Ostoje iz 1400 g.,[40]) kojom on daruje Hrvoju Vukčiću grad i župu Hlivno. Tu se spominju »gradu kmetije«. Kralj Ostoja, želeći da dadne feud vojvodi Hrvoju, obraća se trojici župana, da na licu mjesta ispitaju saslušanjem ljudi i uvidom u registre, koji se nalaze u kaptolu, kako stoji sa baštinskim odnosima u pogledu grada i župe Hlivno. To mu je bilo potrebno da ne bi svojom darovnicom Hrvoju povrijedio nečija baštinska prava. Dobio je odgovor da može mirne duše izvršiti darivanje, jer tu nema ničijih starih baština, osim što u osam sela pripada Vojihnićima od trećine trećina. Tu se naime radi o nekoj odumrtnini, u kojoj njima pripada dio »sa kojim su bili gradu kmetije«. Isto tako od te odumrtnine pripada peto uže djeci Jurja Rupara. Na osnovu toga kralj Ostoja je izuzeo ove dijelove, koji pripadaju Vojihnićima i Ruparićima, a sve ostalo je darovao vojvodi Hrvoju. Prema ovome možemo zaključiti da su »gradu kmeti« imali slobodne baštine, sa kojima vladar nije mogao raspolagati. Prema veličini ovih baština dalo bi se zaključiti da se tu radi o nekim vlasteličićima (izgleda vlaškim knezovima). Oni su bili prvo gradska posada, vojnici, pa su u procesu feudalizacije podignuti u vlasteličiće. Grad i župa Hlivno pripali su Bosni pod konac XIV. v. (Tvrtkova osvajanja), a prije toga su bili dio Hrvatske. Prema tome ova povelja još ne pretstavlja dokaz da je isti takav razvitak bio u Bosni, iako je vrlo vjerovatno da je bio.

Drugi put susrećemo izraz »kmeti« u ispravi vojvode Radoslava Pavlovića od 31. XII 1427 g.,[41]) kojom on ustupa Dubrovčanima polovicu Konavla. Ovdje vojvoda Radoslav navodi sve obveze Dubrovčana, koje su oni dužni prema njemu i njegovom plemenu s obzirom na ustupljeno Konavle. Tako se kaže da su oni dužni i »da se zauzimaju i putem svojih poklisara za njih (Pavloviće) gdje god to bilo kod kralja ugarskog, ili kod kmeta ugarskih.« Vojvodu Ra-

[38]) Vidi Thalloczy: cit. opus, str. 20—22, povelja br. VIII gdje se kaže da niko ne smije primiti Vlatkova čovjeka (glebae adscriptus). — Vidi ispravu braće Sankovića od 15. IV 1391 g., MS, 217. — Vidi pov. kralja Ostoje od 15. I 1399 g., MS, 233. — Vidi povelju kralja Stjepana Ostojića od 4. XI 1419 g., MS, 291. — Vidi pismo Sandalja Hranaića od 24. VI 1419 g., MS, 288 i pismo od 20. V 1420, MS. 300. — Vidi pismo Radoslava Pavlovića od 31. XII 1427 g., MS. 336. — Vidi povelju kralja Stjepana Tomaša od 14. X 1458 g., MS. 481.

[39]) Vidi pismo Radoslava Pavlovića od 3. XI 1420 g., Nov. ZS. 230. Ističem da postoji još ovakvih primera.

[40]) Vidi Mikl. MS., 247—250.

[41]) Vidi Lj. Stojanović I, 1, str. 592—606, 609. i I, 2, str. 106.

doslav, dakle, naziva ugarsku vlastelu kmetima. U istom smislu upotrebljava ovu riječ i Dubrovnik u svom pismu od 31. XII 1427, koje su odnosi na istu stvar. U vezi sa ovim upućujem na ono što Mažuranić[42]) navodi u pogledu značenja riječi »kmet«, gdje ističe i to da je kmet značio vazala, barona, i navodi jedan citat iz 1464 g., gdje se kaže: »Matijaš božijom milosti kralj Ugarski, Dalmacije, Hrvacije i ostalo... pred prelati i kmeti našimi«, pa dalje: »za prošnju kralja Matijaša i kmeti Ugarskih«, a napokon navodi i riječi mladog kralja Bele od 1225 g. »... nos habito consilio nostrorum jobbagionum tam ungarorum quam sclavorum.« Poznato je da je izraz »jobbagio castri« značio prije svega vojnika, zatim vlasteličića, a »jobbagiones regis« bili su i jača vlastela u Ugarskoj. U procesu stvaranja družiničke države u Ugarskoj sitnoposjednici koji su stupili u vazalne službe kod kralja postizavali su i velike položaje, pa su neki postali krupna vlastela, dok je većina njih otišla u vojnu miliciju, a zatim u vlasteličiće. Jobagioni kao društveni sloj igrali su u Ugarskoj tokom XI i XII v., pa i do druge polovine XIII v. važnu ulogu,[43]) te su onda izgubili svaki značaj u društvenom i političkom pogledu s razloga, jer je sitni posjed iščezao, naime progutan je od krupnog posjeda. S tim u vezi jobagioni su jednim dijelom podignuti u vlasteličiće, drugim dijelom pretvoreni su u građane, a trećim dijelom u zavisne seljake. Upadno slično kao i jobagioni u Ugarskoj iščezli su i bosanski kmeti, koji se spominju u poveljama bana Ninoslava u prvoj polovini XIII v.,[44]) a koji su, izgleda, do tada igrali značajnu ulogu i bili banovima važan oslonac u procesu izgradnje veleposjeda i organizacije ranofeudalne države, gdje »feuda« nisu bila nasljedne »plemenite baštine« sa imunitetima, nego privremena i opoziva »držania i vladania«, koja su bila uslovljena službom. Ban Ninoslav u svojim poveljama spominje ih na prvom mjestu. Da li je njihovo iščezavanje u Bosni imalo iste oblike kao i u Ugarskoj, to je teško reći, jer o kmetima u drugoj polovini XIII v., kao ni prvoj polovini XIV v., nemamo nikakvih vijesti, a kako sam spomenuo, druga polovina XIII v. bila je u Bosni ispunjena invazijama stranih vojski, pustošenjima i socijalnim previranjima, u kojima je sitni posjed nastradao. Iz Bosne tog vremena bosanska kancelarija ne daje od sebe nikakvih vijesti, dubrovački trgovci su se bili potpuno povukli, a koncem XIII v. pojavila se velika masa bosanskog roblja na sredozemnim pijacama. Mislim da neću pogriješiti ako izrazim misao da su bosanski kmeti iščezli tako što ih je jedan dio prešao u vlasteličiće, drugi dio se izgubio u potčinjenom seljaštvu, a jedan dio u građanstvu, ukoliko ga je tada bilo. Nije slučajno da se u ispravama koje navodi Mažuranić, kao i u cit. ispravi Radoslava Pavlovića *identifikuju jobagioni i kmeti u Ugarskoj*. Radi se dakle o istom društvenom sloju iz kojeg je stvoren

[42]) Vidi Mažuranić: cit. opus, str. 508.

[43]) Vidi A. Timon: cit. opus, str. 160—161.

[44]) Prema povelji bana M. Ninoslava od 1234 g., 1240 i 1249 g., kmeti su zasvjedočeni u prvoj polovini XIII. v. Smatram da taj društveni sloj ima svoju genezu i da je on postojao u XII. v. i nešto ranije.

donji sloj vlasteoskog staleža, zatim građanstvo i jedan dio zavisnog seljaštva.

Izniječu još dvije bosanske isprave iz prve polovine XIV v. koje istina ne spominju »kmete«, ali daju donekle fragmentarnu sliku gornje klase u dvjema bosanskim županama. Ova slika se odnosi na malu vlastelu, odnosno vlasteličiće, koji su po svoj prilici nastali iz sloja sitnoposjednika, odnosno kmeta, koji su vršili vojne i upravne službe kao pomoćni organi župana dok su ovi bili banovi organi lokalne uprave. Jedno je poznata isprava Berislava Skočića[45]) iz župe Zemunik iz 1323 g. o nekom pravnom poslu, a drugo je presuda župana Vukoslava Hrvatinića izdana u Sanici (1305?[46]) povodom jednog spora. U prvoj ispravi Berislav Skočić sa svojim sinovima »vojnicima« priznaje knezu Beroju Dobrakoviću baštinsko pravo na polovicu nekog zemljišta, koje se nalazi uz vodu, a koje on (Skočić) drži. Još mu se obvezuje dati i neko uzdarje. Taj pravni posao se sklapa pred knezom Pavlom Hrvatinićem, vazalom (vjerni gospodin, fidelis) bana Stjepana II. u župi Zemljanik, i pred dvojicom pristava, nekakvim trećim akterom, i još dvanaestoricom stanovnika-plemića župe Zemljanik, od kojih je jedan kaznac, a ostali su bez titule. Knez Pavle Hrvatinić je nekako u to vrijeme dobio od bana Stjepana II. župu Zemljanik u nasljedni feud (»djedinu«). Prisutni svjedoci, odnosno pristavi, nemaju nikakve titule. Pošto je knez Pavle feudalni baštinik cijele župe, a ovi ga svi nazivaju gospodinom dotične župe, to je jasno da su oni njegovi subvazali. To se vidi i po tome što Skočić preuzima obvezu da plati gospodinu župe globu ako ne ispuni svoje obaveze. Mislim da su svi prisutni prethodno bili sitnoposjednici, vojnici, zvani kmeti, koji su usljed feudalizacije s obzirom na svoje posjede i zasluge uzdignuti u vlasteličiće. Berislav Skočić naziva svoje sinove »vojnicima«, što znači da je i on sâm vojnik, iako se ne naziva vojnikom. Svi oni imaju svoje baštine, ali knez Pavle ima vrhovno baštinsko pravo (dominium directum). Inače nema sačuvane bosanske isprave gdje bi se neko titulirao kao vojnik. Ali u nemanjićkoj Srbiji ima takvih isprava kako iz ranijeg tako i iz kasnijeg vremena. Tako Žička povelja iz 1220[47]) dijeli stanovništvo Srbije na vlastelu, vojnike i uboge. U još nekim hrisovuljama iz prve polovine XIV v. govori se o crkvenim vojnicima. Izraz »vojnik« zamijenjen je u mnogim srpskim ispravama izrazom »vlasteličić«. Mislim da se i ovdje radi o posjednicima sitnih baština, koji su se nazivali vojnicima, jer su vršili stalnu vojnu službu (milites). Druga isprava koja daje sliku sitnih posjednika, vojnika jeste spomenuta presuda župana Vukoslava Hrvatinića. Ovdje se radi o sporu između Vuka, sina Obradova i njegovog roda (bratstva). Spor se vodio pred županom Vukoslavom i plemićima u župi Sanici. Nijedan od tih plemića nema titule. Presuda ih naziva »nobiles«. Svi su oni mještani. Vuk, koji je bio parnična stranka, spori se sa svojim bratstvom. Radi se dakle o sitnom župskom plemstvu, vojnicima —

[45]) Vidi Thalloczy: cit. opus, str. 12—13.

[46]) Ibidem str. 327.

[47]) Vidi S. Novakovića, ZS., str. 571.

ustvari ranijim kmetima koji su vršili stalnu službu i tako sačuvali svoje sitne posjede, te ih možda još i uvećali. Za Bosnu ovog vremena može se reći isto kao i za Srbiju prve polovine XIII v. da se njeno stanovništvo sastoji od vlastele, vojnika (vlasteličića) i ljudi (ubogih). U ovim ispravama ne spominju se kmeti, ali iz onog što je dosad objašnjavano čini mi se da se može reći da su to bili kmeti, koji su uzdignuti u stalež plemića (donacionih vlasteličića).

Treći put se susrećemo sa izrazom »kmet« u povelji posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića iz 1416 g.,[48]) kojom on daruje svome stricu Radivoju velike posjede. Tu se spominju pored tih posjeda još i šest kmeta i vinogradi. Ne bi bilo nimalo čudnovato kad bi se u ovo vrijeme pod »kmetima« podrazumijevali potčinjeni seljaci. Ali ipak to nije sigurno. Čudnovato je naime da se pored tolikih posjeda, na kojima je moralo živjeti mnoštvo radnih seljaka, spominje samo šest kmeta uz vinograde. U drugim bosanskim ispravama, počev od XIV v. pa do propasti Bosne, kad god se vrši donacija posjeda, onda se neposredni proizvođači nazivaju »ljudima«. Nekada se oni uopšte ne spominju, jer se smatraju pertinencijom zemlje. Postavlja se pitanje zašto Stjepan Tomašević u cit. povelji spominje samo šest kmeta, a ne spominje ostalih zavisnih seljaka, kojih je moralo biti više. Meni izgleda da se ovdje radi o pretvaranju posljednjih ostataka slobodnih seljaka u zavisne. Ako bi to bio slučaj, onda bi to bio dokaz za našu tezu o kmetima.

Postoje još dvije isprave koje se tiču Bosne, odnosno Huma, gdje se spominju kmeti. Jedno je poznati testamenat gosta Radina iz 1466 g.,[49]) gdje se spominju »kmeti« i »kmetice«. Ovdje je taj izraz upotrijebljen kao oznaka neplemića, sebra, bez obzira da li je to građanin ili seljak. Treba svakako imati u vidu, da je ova isprava sačinjena u Dubrovniku, gdje su kmetima nazivani svi oni, koji nisu vlastela, dakle sebri, dok je specijalno za potčinjenog seljaka upotrebljavan izraz »kmetić«. Ovaj izraz upotrebljava i herceg Stjepan u svom pismu od 19. juna 1453 g.[49a]).

Drukčije opet stoji stvar u jednoj drugoj ispravi[50]) iz Dubrovnika iz prve polovine XV v., koja govori o nekoj parnici između Trebinjaca i Dubrovčana. Tu se spominje 12 dubrovačkih i 12 srpskih (trebinjskih) kmeta. Tu se radi o mješovitom sudu, gdje svaka parnična strana izabira po 12 porotnika. Ovdje su, dakle, riječ »kmet« i »porotnik« sinonimi.

Više puta je istaknuta misao da je u toku istorije riječ »kmet« po svom pojmu evoluirala i imala više značenja. Ta evolucija pojma riječi stoji u vezi sa evolucijom društvenih odnosa. Kakvo je bilo značenje te riječi još u starija vremena i otkada ona kod nas postoji, to nije predmet ovog rada. U doba bosanske ranofeudalne države, čiji politički oblik je odražavao odnose proizvodnje i prometa, koji su tada bili dominantni, riječ »kmet« je vrlo vjerovatno

[48]) Vidi Gl. zm. za B. i H. XIII, str. 345—347.

[49]) Vidi Lj. St. I, 2., str. 153—154.

[49a]) Ibidem str. 67.

[50]) Vidi Jireček: Spomenici srpski, str. 85—86 (Citirano po Truhelki: Drž. i sudb. ustrojstvo Bosne, str. 162.

značila sitnog posjednika, koji još nije bio pao u zavisni položaj prema veleposjedu. Kmeti su tada bili ili vojna milicija pri utvrđenim gradovima ili slobodni posjednici koji ne vrše stalnu, već možda povremenu vojnu službu, ali zato snose opšte državne dažbine. U prvom slučaju oni su vrlo vjerovatno bili oslobođeni od većine dažbina i davani su im pristojni posjedi u okolici utvrda, a zvali su se »gradu kmetie«.[51]) I oni drugi kmeti su ranije takođe bili vojnici, ali usljed poskupljenja naoružanja i zavođenja novih rodova vojske njihovi posjedi nisu mogli da podnesu te troškove, pa su oni zato bili opterećeni dažbinama. Međutim, posjedi su im ostali još jedno vrijeme slobodni i nasljeđivali su se po principu koji je važio za slobodnu zemlju, plemenitu baštinu. U toku razvitka oni su postepeno padali u sve teži položaj, te su se potčinjavali krupnim posjednicima, koji su se pomoću vršenja državnih funkcija sve više bogatili. Konačno su ih vladari počeli zajedno sa njihovim posjedima poklanjati krupnim posjednicima u feudalnu svojinu. Pošto su postali patrimonijalno zavisni od krupnih posjednika i podvrgnuti njihovoj jurisdikciji, ovi nekadanji kmeti, a sada potčinjeni seljaci — »ljudi« (»kmetići«) izgubili su svojinu svojih baština,

[51]) Vidi Dr. M. Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952 g., str. 54—57. Ovdje autor iznosi nekolika shvatanja raznih istoričara o pojmu »plemeniti ljudi«, koji se spominju u Vinodolskom zakonu. Zatim izlaže svoje gledište o tom pojmu, smatrajući ih vladarsko-feudalnom pojavom, a ne rodovskom. Nekada je »plemeniti« značio u prvom redu potomka nekadanje seoske zajednice, pa slobodnog čovjeka uopšte. Autor objašnjava kako su i kmeti, tj. zavisni seljaci vladarevim aktom mogli da se klasno podignu u sloj slobodnih, plemenitih ljudi (tj. nezavisnih), a često i plemića. Tako on tvrdi da se od XII v. pa nadalje mogu općenito pratiti jake diferencijacije među samim kmetovima (zavisnim seljacima), koje su izazvane njihovim obvezama prema gospodaru. Na taj način, veli autor, u Ugarskoj, Slavoniji, a i u Hrvatskoj postojala je ustanova jobbagiones castri, tj. gradokmeti. Oni za zemlje koje su obrađivali nisu davali nikakvu daću, nego su vladaru ili feudalcu bili obvezani samo vojnom dužnošću. Stajali su pod gospodarevom jurisdikcijom. Autor smatra da su oni vjerovatno postojali još koncem VIII v. (oppidani), a zvali su se i vojnici (milites). U toku XII i XIII v. gradokmeti se u mnogim krajevima staleški podižu, te su u drugoj polovini XIII v. u Slavoniji postali staleški pravi plemići. Zemlje koje su prije uživali zbog vojnih obaveza postale su sada njihove plemenštine. Autor smatra da su onim privatnim gradkmetima Slavonije bili slični plemeniti iz Vinodolskog zakona. Gradokmetima u Slavoniji, po sačuvanim zaključcima slavonskog sabora, pošlo je za rukom da se oslobode ne samo svih obveza nego i jurisdikcije feudalaca ili kraljevskih župana, u čijim su granicama bili njihovi posjedi. Prema autorovim izlaganjima izgleda kao da su se zavisni seljaci (kmeti) uzdizali. Ne upuštajući se u ocjenu autorovog gledišta u pogledu gradokmeta u Slavoniji i Hrvatskoj, izražavam samo svoje stanovište u pogledu Bosne, a ono se sastoji u tome da su kmeti u Bosni u toku XII i prvoj polovini XIII. v. bili slobodni sitnoposjednici koji su svoj posjed do tog vremena bili sačuvali bilo usljed stalne vojne službe (gradske posade) bilo što ih krupni posjed nije iz nekih drugih razloga još bio progutao. Naime, ne nalazim nikakvog osnova, a pogotovo nikakvih istoriskih podataka zašto bi mase ljudi koje su se doselile u Bosnu u slobodnom statusu prvo pale u zavisnost, pa se onda jednim dijelom postepeno uzdizale u status slobodnih. Moje je mišljenje da se tu radi o sloju ljudi koji je uživao slobodu još iz rodovskog poretka. U procesu raslojavanja taj sloj slobodnih ljudi padao je postepeno u zavisnost i do konca XIII v. u glavnom je iščezao na taj način što je jednim dijelom preveden u vlasteličiće, drugim dijelom u gradanstvo, a najvećim dijelom u zavisno seljaštvo.

ostavši na njima kao potčinjeni proizvođači. Oni su izgubili i ono pravo nasljeđivanja koje su prije imali, a to s razloga što njihovi mali posjedi, koji su postali potčinjeni, i koje je feudalac komadao, nisu ni mogli podnijeti preveliku porodicu. Viškove namnožene porodice feudalac je sada premještao na svoje druge prazne parcele po svojoj potrebi, pa su se tako seljačke porodice raseljavale, a na prostornoj udaljenosti gasile su se i rodbinske veze. Ali kadgod im je dozvoljavala prostorna blizina, ove porodice, iako nisu imale zajedničkog rodovskg posjeda, sačuvale su rodovske veze i rodovski interesi su se manifestirali u oblicima krvne osvete, krvnog kola, dužnosti svjedočenja za rodaka itd. Pitanje kmeta u poveljama bana Ninoslava pretstavlja u svakom slučaju pitanje od značajne važnosti i zaslužuje pažnju i raspravljanje.

Izloženo stanje državne organizacije i uprave u vezi sa društvenom strukturom odnosi se na ranofeudalnu Bosnu, tj. na Bosnu do konca vladavine bana Mateja Ninoslava. Kasniji period je tretiran samo utoliko ukoliko je bilo potrebno da se ex post objasni rani feudalizam. Obilježja ovog ranog feudalizma u Bosni jesu značajna uloga sitnog posjeda sa svojinom slobodnih seljaka i šerenje lokalne uprave u obliku banovih organa na račun vlasti seoskih opština. Pored sitnog posjeda i na njegovu štetu razvijao se krupni zemljišni posjed na taj način što su vladari davali pojedincima na upravljanje i korišćenje župe i manje teritorije doživotno i opozivo. Ovi upravnici (župani, župski knezovi) i drugi organi (knezovi) uzimali su kao nagradu za svoj rad jedan dio banskih dažbina, i tako su se bogatili. Kao organi vlasti oni su proširivali i svoje privatne posjede, uzurpirajući državnu vlast u svojim privatnim odnosima nad seljacima, koji su im se potčinjavali. Oni su dakle zloupotrebljavali svoju javnu funkciju i u pogledu privatne eksploatacije. Daljnja karakteristika ovog perioda jest postojanje patrijarhalnog ropstva. Usljed regularne trgovine sa Dubrovnikom i primorjem uopšte, povećale su se potrebe ove krupnoposjedničke klase koja se razvijala. Kada su se usljed vanjskih faktora banovi počeli da kolebaju, ova krupnoposjednička klasa, odn. njeni vrhovi, pokazala je težnje da prigrabi u svoju privatnu svojinu one teritorijalne distrikte, koje je od bana dobijala na privremenu, uslovnu upravu i korištenje. To joj je polazilo tim lakše za rukom što se suprotstavljala mađarskoj osvajačkoj politici. U toku vanjskih invazija sitno seljaštvo je brže osiromašilo, a krupni posjed je postao osnovica državne organizacije i uprave — zreli feudalizam.

Ovdje je tretirana društvena struktura i državna organizacija Bosne u vrijeme prvih poznatih banova do uključivo bana Ninoslava. Time je teritorijalno obuhvaćena ona prvotna državica Bosna bez oblasti koje su joj pripojene u toku XIV v. Istorija ovih naknadno pripojenih oblasti bila je takođe vezana uz istoriju srpske, odn. hrvatske države. U društvenoj strukturi, dakle, one se nisu bitno razlikovale od uže Bosne. Vjerovatno Hum i Travunija imale su brži proces raslojavanja usljed svoje blizine Primorju. U pogledu oblika lokalnih vlasti, mislim da je sistem uprave bio sličan onome u nemanjićkoj Srbiji, čiji su sastavni dio bile ove oblasti sve do treće decenije XIV v.

II.

U bosanskim ispravama feudalnog perioda susrećemo se sa izrazima »djedina«, »plemenito«, »plemenština«, »plemenita baština« i »baština«. Ovi izrazi znače zemljišnu svojinu svoje vrste. U našoj istoriografiji se obično govori u vezi sa tim o plemensko-rodovskoj svojini, zatim o rodovskoj svojini, svojini kućnih zadruga i porodičnih zajednica. Svojina zemlje ove vrste nije pojam fiksan, jedanput zauvijek dat, nego rastegljiv i relativan, zavisan od vremena i kraja, dakle uslovljen i izložen razvitku. Na ovo pitanje ću se osvrnuti prvo sa opšteg načelnog gledišta.

Kod svih tzv. varvarskih naroda srednjeg vijeka, kao i kod svih primitivnih naroda uopšte, svojina zemlje imala je kolektivni karakter. Još Cezar saopštava o starim Germanima da kod njih zemljom raspolažu »gentes et cognationes hominum, qui una coierunt«. A Tacit, govoreći o ovim zajednicama, kaže da vražda kod Germana pripada cijeloj »kući« (recipitque satisfactionem universa domus). On govori o tome kako porodični starješina nije ovlašten da raspolaže porodičnim posjedom, ni za života ni za slučaj smrti. Porodični posjed je nedjeljiv i neotuđiv. U leges barbarorum govori se o »genealogijama« kao o posjedovnim porodičnim zajednicama koje se međusobno spore oko granica njihovog posjeda. U Lex salica se govori o alodiju kao o zemlji koja se dijeli između bližih i dalekih srodnika, što znači da se ona nalazi u posjedu više generacija srodstvenika. Isto tako i u langobardskim zakonima se govori o zemljama koje se ne mogu dijeliti između braće, nego između rođaka. Neke isprave Langobarda govore o zajednicama (consorteriae) srodnika u poljoprivredi. U mnogim varvarskim zakonima postoje ustanove iz kojih se vidi vladavina rodovskog principa. Ovaj je princip vladao ne samo u pogledu zemljišnog posjeda nego i u pogledu dužnosti krvne osvete rodovskih članova, plaćanja i primanja vražde dužnosti zakletve rođaka na sudu itd. Za zemljišnu rodovsku svojinu, sa kojom povremeni posjednik ne može raspolagati, postojali su posebni nazivi: tako kod ripuarskih Franaka »terra aviatica«, kod saliskih Franaka »terra salica«, kod Anglo-Sasa »ethel«, kod Rusa »rodovija imjenija«, kod ostalih slavena »djedina«, »plemenština«, itd.

U prvo vrijeme ovi porodični posjedi bili su nedjeljivi i neotuđivi, ali vremenom su se mogli dijeliti i otuđivati uz pristanak svih članova. Usljed toga što su postali djeljivi među srodnicima, pojavilo se unutar roda nasljedno pravo, koje se izgradilo u sistem. Pod uticajem katoličke crkve i centralne državne feudalne vlasti ubrzavan je proces raspadanja rodova i rodovskih zajedničkih posjeda, koji su se i inače počeli raspadati pod uticajima razvijenije proizvodnje i prometa. Kod nekih naroda ove rodovske ustanove su se sačuvale u raznim oblicima dosta dugo. Naročito su se sačuvale kod gornje, feudalne klase, gdje je veleposjed kao ekonomska baza pružao uslove i mogućnost za postojanje ovih zajednica. Kod donje klase, potčinjenih seljaka, već usljed same lične zavisnosti i usljed nadjeljivanja parcelama, koje su usljed svoje ograničenosti omogućavale zajednički život samo ograničenim porodicama, ove rodov-

ske zajednice su se lakše raspadale. Ali ipak gdje god feudalci nisu vršili raseljavanja užih porodica, očuvale su se rodovske krvne veze i zajednički rodovski interesi, usprkos tome što nije postojala svojina zemlje velikih porodičnih kolektiva (porodičnih zajednica). Kod gornje klase (feudalaca) vladari su pokušavali da razbijaju porodične zajednice, dajući feuda individualno pod određenim uslovima, i to im je donekle uspijevalo.[52]) Negdje opet feudalci su uspjeli da borbom protiv centralne vlasti sačuvaju izvjesnu kolektivnost feuda, i takav slučaj, među ostalima, bio je i u Bosni. Štaviše, kod posjedovnog plemstva se razvijao i kult rodova i rodovskih feuda. Ali ipak razvijenija proizvodnja, a naročito robno-novčana privreda, odnosno privatna svojina, kidale su i rastakale rodove i rodovsku svojinu. Tako su se negdje održavale forme rodovske feudalne svojine, ali ipak unutar tih formi stvarnost, koja je uzdizala, odnosno eleminisala užu porodicu izvan roda, pa šta više i najstarijeg sina izvan porodice (majorat), probijala je sebi put. Bosanska feudalna »plemenština« pokazuje primjer tog procesa evolucije rodovske svojine u svojinu uže porodične zajednice, a pri svemu tome još i težnje pater familias-a da on raspolaže porodičnim posjedom. Riječ je dakle o rodovskoj svojini na izvjesnom stepenu raspadanja, tj. o naročitom degenerisanom obliku svojine šire porodice, koja može da obuhvata nekoliko užih porodica. Ove uže porodice mogu da budu porodice koje se sastoje od oca i njegovih descendenata, a mogu opet da budu takve da obuhvataju oca, njegovu braću i njihove descendente, dakle da svaka porodica za sebe pretstavlja jednu kućnu zadrugu. Ukupnost više takvih porodica zove se inače rod (rodština) ili bratstvo. U Bosni, prema tome, izraz »pleme« značio je ustvari rod ili bratstvo,[53]) a ne pleme kao široku zajednicu od mnoštva rodova (bratstava) ili porodica. To je značenje plemena u feudalnoj Bosni. Da li je takva terminologija bila ranije, tj. u vrijeme doseljenja i izvjesno vrijeme poslije doseljenja, to nije poznato. »Plemenita baština«, »plemenština« ili »djedina« bila je dakle u feudalnoj Bosni veleposjed koji je načelno pripadao kolektivno jednom širem krugu krvnih srodnika, koji imaju jednog zajedničkog pretka kao rodonačelnika. Spomenuo sam već da je ta svojina pretstavljala jedan razvojni stepen u procesu razvitka kolektivne[54]) svojine roda u svojinu uže porodice, zapravo u privatnu individualnu svojinu, dakle pretstavljala je jedan jedinstven oblik raspadanja rodovske svojine. Ne raspolažemo sa mnogo isprava na osnovu kojih bismo sa apsolutnom sigurnošću mogli precizirati proces ovog raspadanja. Pogotovu ne raspolažemo sa dokazima o tome kako i kada

[52]) Slično je bilo i u Ugarskoj (Vidi Timon: cit. opus, strana 370). strana 370).

[53]) Ovo slijedi iz isprava braće Sankovića, Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića koje su citirane, a to bi se dalo dokazati i za još neke druge rodove u Bosni. M. Kostrenčić u svom radu »Vinodolski zakon« (Historiski zbornik, Zagreb br. 1—4, god. II, 1949, str. 148—149) navodi kako je već Jagić analizom dviju isprava (iz g. 1481 i 1447) ustanovio istaknute pojave kod Pounskih plemena (rodova).

[54]) Ovaj izraz »kolektivno« treba shvatiti dinamično, jer postoje razni oblici kolektivnosti.

se rod cijepao. Ipak se može reći da je sličan oblik feudalne zemljišne svojine postojao kako u Hrvatskoj i Ugarskoj tako, izgleda, i u Srbiji. Istina, u Srbiji je ovaj razvitak bio najbrži i najdalje je uznapredovao, što mislim da se može pripisati kako faktoru robnonovčane privrede tako uticaju Vizantije i ulozi vladara i crkve, koja je nastojala da baštinici budu što slobodniji i nezavisniji od roda u darivanju crkava i manastira. Poznata su takva nastojanja katoličke crkve na Zapadu, a poznato je isto tako kako su obilno darivala srpska vlastela i vlastelići crkve i manastire u Srbiji. Prema onim ispravama iz XIV i XV v. koje nam služe za podlogu analize plemenite baštine u Bosni, izgleda da se pravila razlika između zemljišnog posjeda koji je naslijeđen i onog koji je na drugi način stečen.[55]) Razlika se sastojala u tome, što naslijeđenim zemljišnim posjedom član bratstva nije mogao raspolagati (otuditi ga), bez privole bratstva, a sa stečenim zemljišnim (onim što ga je on sam stekao) on je to mogao ukoliko je bio podijeljen. Međutim, ukoliko nije bio podijeljen od ostalih članova bratstva, on onda nije mogao raspolagati ni sa takvim zemljištem bez privole nepodijeljenih članova, što znači da unutar nepodijeljene zajednice nije mogao imati svoje tzv. »osobine« (peculium) u zemljoposjedu.[56]) S tim u vezi nastali su na Zapadu oni različiti izrazi za svojinu zemljišta, kao na pr.: proprietas, haereditas, allodium, coemptio, aquisitum, conquisitum, exartum, adtractum, elaboratum, novale, comprehensio, rothum, sartum, bifang. Bosanska plemenita baština bila je alod, tj. od predaka naslijeđena zemlja (possessio haereditaria, patrimonium), usljed čega se

[55]) Sandalj Hranić u svojoj ustupnici od 24/VI 1419 g. navodi zemlje koje je naslijedio kao plemenštinu od svojih praroditelja, a zatim zemlje, gradove i župe koje je dobio »u plemenito« od kraljevstva bosanskog, a što je takode od kraljeva ugarskih i careva turskih potvrđivano. Prema tome on pravi razliku izmedu naslijeđenih zemalja (possessiones haereditariae) i zemalja koje je stekao (dobio u feud) on sam (possessiones aquisitae). Što se tiče Konavala i Vitaline, koje je on prodao Dubrovniku, to nije posve jasno da li je on te zemlje naslijedio, ili ih je sam stekao. Naime, njegov stric vojvoda Vlatko Vuković zajedno sa vojvodom Pavlom Radenovićem oduzeo je te posjede od braće Sankovića, ali nije poznato, da li je vladar to njima potvrdio, odnosno dao u baštinu. Moguće je da je i sam Sandalj te posjede zaposio. Ipak mi se čini vjerovatnijim da se tu radi o nasljedstvu iza strica Vlatka Vukovića. Bilo jedno ili drugo, on je sa konsenzom cijelog roda prodao svoj dio ovih posjeda Dubrovniku, isto kao što je to kasnije učinio i Radoslav Pavlović, sin Pavla Radenovića.

[56]) Prema običajnom pravu koje je bilo na snazi za plemenštine u dalmatinskoj Hrvatskoj, onaj plemić koji je svojom aktivnošću štogod stekao bio je vlastan da to sam i otudi (pismo podbana Mihajla Živkovića i Stola kninskog poslano u Zadar 1459 g.) Isto tako i po Poljičkom statutu mogao je plemić slobodno raspolagati onim posjedom koji je sam stekao, ali pod uslovom ako se prethodno odijelio od svoje porodične zajednice. (U pogledu svega ovog vidi M. Barada: cit. apos. str. 36—39). Takode u Ugarskoj pravila se razlika između bona avitica i bona aquisita. Zato bi bilo značajno ako bi Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović tražili konsenz cijelog roda u onom slučaju kad bi Konavle i Vitalina bilo njihova akvizicija. To bi svakako pretstavljalo veći konzervativizam Bosne u pogledu raspolaganja plemenitom baštinom. Biće ipak da se tu radilo o naslijeđenim posjedima. (Vidi Jovan Radonić: Der Grossvojvode von Bosnien Sandanj Hranić-Kosača, Archiv für slavische Philologie, Berlin 1897 g. str. 386—388, 437—444, 460; i Jovan Radonić: O knjezu Pavlu Radenoviću, N. Sad 1901 g. str. 8).

i nazivala »djedina«, »plemenština«, »baština«. Ovaj naziv upotrebljen je i za oznaku feuda, čime se htjelo naglasiti da je feud porodično nasljedno dobro.

U Bosni su banovi, odnosno kraljevi, počev od XIV v. (kako to sačuvane isprave svjedoče, a ustvari možda i nešto ranije) počeli davati pojedincima feuda zbog zasluga i u vezi sa službom (prvenstvenom vojnom) u »djedinu« ili u »plemenito«, što će reći kao nasljedno porodično dobro. Na taj način stjecalac feuda u Bosni bio je dvostruko ograničen u svojini primljenog feuda. S jedne strane, njegov feud je pretstavljao unekoliko zavisnu svojinu od vladara. Taj odnos zavisnosti bio je uslovljen stvarnim odnosom snaga. S druge strane, nosilac feuda bio je ograničen i od strane svog roda, jer feud je smatran porodičnim dobrom. Bosna nije imala, ili bar nisu sačuvani neki pisani dekreti, zaključci ili bule, gdje bi bilo evidentirano javno i privatno pravo, nego se pravni život razvijao putem nepisanog, običajnog prava. Zato kad raspravljamo ma kakav pravni institut, mi moramo biti naročito oprezni u pogledu uopštavanja, tim više što je sačuvano vrlo malo izvora iz kojih crpemo svoje saznanje. Zato moramo da budemo spremni na koncesije, da ono što proizilazi iz jedne ili nekoliko isprava ne mora još da pretstavlja neko strogo i opšte pravno pravilo, nego su uvijek moguća izvjesna otstupanja s obzirom na vrijeme, kraj ili osobe. To važi i za karakter svojine feudnog posjeda kako u pogledu njene ograničenosti, odnosno zavisnosti od vladara, tako i od roda. S tim u vezi osvrnućemo se kasnije i na onu pojavu sa kojom se susrećemo često u ispravama počev od XIV. v., a to je ona napomena »s bratijom« koja se obično stavljala uz imena vlastele. U našoj istoriografiji ova pojava je označena kao rodovski relikt. Ali nije ništa pobliže objašnjeno o kakvoj se braći tu radi, dali o prisnoj braći ili o širem krugu rođaka, i kakvih rođaka. A sad prvo o ograničenosti svojine feudalnog posjeda od strane vladara.

Ako promatramo prve sačuvane baštinske povelje bosanskih vladara (prva polovina XIV v.), onda vidimo da je feud u ovo vrijeme pretstavljao prilično zavisnu svojinu od vladara. To je bio početak zrelog feudalnog sistema u Bosni (iako je vjerovatno ovaj sistem započeo još pri koncu vladavine bana Ninoslava). Ovdje ne uzimam u obzir onu povelju bana Prijezde od 1287, koja pretstavlja davanje župe u miraz. Započinjem poveljama bana Stjepana II Kotromanića, koje stvaraju feudalni odnos vrlo sličan onome na Zapadu. Tu se uočava težnja bana da čvršće veže vlastelu uz centralnu vlast. Ističe se destinatareva dužnost da bude vjeran banu, kao i njegova vojna služba u budućnosti. Izbija težnja da se feud daje užoj nepodijeljenoj porodici,[57]) a ne širokoj porodici. Tako ban Stjepan II u jednoj povelji daruje dvije župe sa gradovima Vukoslavu Hrvatiniću zbog nekih njegovih političkih zasluga. Feud se daje njemu i njegovom potomstvu pod uslovom vjernosti i vojne službe. Ustanovljuje se ekonomski i sudski imunitet. Ono što pada u oči jest to da se feud daje užoj porodici, tj. destinataru i njegovoj djeci (vjero-

[57]) Vidi notu br. 52.

vatno muškoj), a ni jednom njegovom bratu ni sinovcu. Vukoslav je imao dva brata, Pavla i Vukca. Ban Stjepan je dao još posebno feud Pavlu, i posebno Vukcu, čime je, izgleda, htio da onemogući nužno nasljeđivanje feuda između ove trojice braće koja su podijeljena. Nije sačuvana ona isprava kojom daje feud Pavlu, niti ona kojom daje feud Vukcu, ali da su te baštinske povelje izdane, to je sigurno, i vidi se iz nekih kasnijih povelja. Da je ban Stjepan išao za tim da isključi nužno zakonsko nasljeđivanje među braćom Hrvatinićima, to se vidi iz izričite klauzule kojom se eliminišu braća i sinovci, a naglašava se da Vukoslav može raspolagati datim feudom ako ne bi slučajno imao djece, koja će ga naslijediti.[58]) Tek u slučaju ako se Vukoslav ne bi svojim pravom raspolaganja poslužio (radi se o bonum aquisitum), onda bi možda došlo do zakonskog nasljeđivanja članova roda prema blizini krvi, odnosno vjerovatnije do devolucije u korist vladara (devolutio propter defectum seminis). Ova dakle povelja pruža dokaz da prvi destinatar koji je dobio feud (bonum aquisitum) može njime slobodno raspolagati ukoliko nema djece i ukoliko je odijeljen od braće.[59]) Drugim riječima, da unutar nepodijeljene zajednice ne može biti »osobine« na zemlji. Moglo bi se postaviti pitanje da li je ovo bilo već iskristalisano načelo, koje je preuzeto u cit. povelju iz običajnog prava, ili možda sama povelja nastoji da ovaj odnos napravi načelnim pravnim institutom. Mislim da je to bilo već iskristalisano običajno pravo. Po njem »osobine« na nepokretninama unutar nepodijeljene zajednice u Bosni nije moglo da bude, dok unutar podijeljenih članova roda izgleda da je takva »osobina« bila već uobičajena. Kada je Vukoslav Hrvatinić umro, iza njega su ostala tri sina: Vlatko, Vuk i Pavle. Braća su se podijelila tako da se Vlatko odijelio od Vuka i Pavla, koji su ostali zajedno. Ban Stjepan izdaje ponovo povelju, kojom potvrđuje Vuku i Pavlu Vukoslaviću onaj dio feuda što je na diobi njima pripao. Nije sačuvana isprava, ali ipak je sigurno da je izdao sličnu povelju i Vlatku Vukoslaviću na onaj dio koji je njemu na diobi pripao. U povelji kojom potvrđuje Vuka i Pavla u njihovom dijelu »djedine« izričito se navode Vukove zasluge, zbog kojih mu se potvrda čini. Ovakovih klauzula ima i u kasnijim poveljama, iako izgleda da se stalno praktikovalo da se feud obligatno potvrđuje uvijek kada novi vladar stupi na prijesto, odnosno kada umre destinatar, i nasljednici dođu

[58]) Iz ovoga slijedi da u doba bana Stjepana II donatar nije mogao raspolagati doniranim posjedom ako ima djece, jer je feud bio dat užoj porodici, tj. donataru i njegovim descendentima. Ali, to bi značilo u isto vrijeme da donatar ne može raspolagati primljenim feudom bez vladarevog odobrenja ni onda ako nema djece. Stoga je potrebno da se to odobrenje dadne u donacionoj povelji, kao što to čini ban Stjepan II.

[59]) Ovo bi značilo da se pravi razlika između posjeda neposredno primljenog od vladara i posjeda naslijeđenog. Izgleda, takođe, da vladar u pogledu darovanog posjeda može u svojoj povelji isključiti braću i rođake od nasljedstva datog feuda, tako da donatar postaje rodonačelnik novog roda bez svojih kolaterala. Ukoliko donatar nema descendenata i ukoliko feud ne otuđi, onda on devoluira u korist vladara, pošto su kolaterali izričito isključeni od nasljedstva. Inače, bez izričitog isključenja oni su zakonski nasljednici, makar bili prethodno podijeljeni.

na njegovo mjesto. Ovo takođe potsjeća na praksu zapadnoevropskih država, dok u Ugarskoj po pravilu feud nije obnavljan. Vidi se da su bosanski vladari na početku nastojali da posredstvom tih ponavljanja donacija i nabrajanja zasluga učine feud što zavisnijim, zapravo radi se o formalnom izrazu zavisnosti. Istina, obnavljanje feuda ne mora da znači samo destinatarevu zavisnost od vladara, nego može da ima druge uzroke (kao što je, napr., gubitak baštinskih isprava). Ipak u bosanskim potvrdnim poveljama se uvijek isticalo da se radi o novom davanju, što upućuje formalno na veću zavisnost feudalne svojine od vladara. Nasljednik bi ušao u nasljedstvo feuda i molio bi vladara da mu potvrdi feud, a vladar je tome izlazio u susret, ili je to svojom inicijativom sam činio. Ono stanje u kom se nalazio nasljednik prema feudu do potvrde nazivano je »držanie i vladanie«. Ovi termini upućuju na to da su i ranije, kada su župe i posjedi davani na doživotno revokabilno uživanje, a ne »u djedinu«, ti posjedi po svojoj sadržini bili pravo korištenja i vlasti nad dotičnim stanovništvom, ali sve to privremeno i bez prava otuđivanja. Tako je doživotno uživanje bez imuniteta bilo izraženo terminom »držanie«, a ukoliko bi to »držanie« bilo skopčano sa vlašću, onda se to izražavalo terminom »i vladanie«. To je ono davanje župa i sela na upravu i uživanje bez prava nasljedstva, o kojem je ranije bila riječ, a kojem odgovara onaj srpski institut »vladušti na državu«.

Istakli smo već značenje onog dodatka »s bratijom«, što su ga stavljala bosanska vlastela uz svoje ime. Ta oznaka označavala je rod (bratstvo) u čije ime nastupa kao reprezentant dotični vlastelin koji se spominje. Za ovo gledište daju nam uporište isprave triju velikaških kuća iz Huma, odnosno Podrinja. Tako u ispravi braće Sankovića (župana Beljaka i vojvode Radiča) od 15 aprila 1391 kojom ustupaju gradu Dubrovniku svoje posjede Konavle i Vitalinu (koja im je baština ostala iza oca Sanka, dakle bonum haereditarium) izričito se kaže da su na taj ustup pristali i potvrdili ga: njihove supruge, sestra, stričevi i rođaci za sebe i za svoju djecu i potomstvo,[60]) kao i njihova vlastela. Dakle, za prodaju plemenite baštine koja je bila već naslijeđena davao je konsenz cjelokupni rod, koji se sastojao od nekoliko užih ili širih porodica, bez obzira na to da li su te porodice između sebe podijeljene ili nepodijeljene. Kasnije, kad je umro župan Beljak Sanković, onda je njegov brat Radič svojom ispravom od 25 avgusta 1399 g. ustupio takođe Dubrovniku svoje selo Lisac u Primorju. I u toj ispravi Radič naglašava da ovaj ustup čini nakon sporazuma sa vlastelom, svojom bližom i daljom rodbinom. Ova pojava nije osamljen slučaj, koji bi možda dopuštao da se ovdje radi o jednom iznimnom patrijarhalnom običaju. Naprotiv, isto tako i vojvoda Sandalj Hranić sa svojom braćom Vukcem i Vukom, kao i Stipanom, sinom Vukčevim, kada ustupa Dubrovniku svoju polovinu župe Konavle, Vitalinu i Donju Goru,[61]) kaže da to čini u zajednici sa braćom, bratićem i cijelim plemenom što je po muškom koljenu. Kao cedent nastupa cijelo pleme. U klauzuli gdje

[60]) Vidi Lj. Stojanović: cit. opus, str. 123.

[61]) Vidi ibidem, ustupnica od 24/VI. 1419 g., str. 293—297.

se utanačuje šta Dubrovnik daje njima kao protuvrijednost, spominju se pored ostalog i palače u gradu Dubrovniku, i zemljište u Župi Dubrovačkoj, koje Dubrovnik daje njemu, njegovoj braći i sinovcu, njihovom potomstvu i njihovom plemenu koje potiče od muškog koljena, i to na sljedeći način: u prvom redu to daju Sandalju. Ako bi Sandalj umro, onda to pripada njegovim zakonitim descendentima, kako krv »podaje« po muškom koljenu. Ne bude li muških descendenata, onda dolaze na red njegova braća: knez Vukac, knez Vuk i Stipan, sin kneza Vukca i njihovi muški descendenti. Ne bude li ni njih, onda palače i zemlja u Župi pripadaju njegovim ostalim rođacima po muškom koljenu i po blizini krvi. Na isti način Dubrovčani imaju da daju po pet stotina perpera godišnje. Zatim se zaklinju i u slučaju neispunjavanja ugovora pristaju da sve kletve i prokletstva padnu na njih, na njihovo potomstvo i na njihovo pleme, kako ono sadašnje, tako i na ono koje će se kasnije »naroditi«. Na ustupnicu se zaklinju pretstavnici kuća iz plemena Kosača. Na ovu ustupnicu odgovaraju Dubrovčani svojim listom[61à]) i zaklinju se vojvodi Sandalju i njegovom plemenu i obećavaju im svima palače u Dubrovniku i zemlju u Župi. Ovo im sve daju kao kolektivu, ali tako da jedni dolaze na red iza drugih, tj. dalji rođaci ne mogu stupiti u držanje (nasljedstvo) dok ima bližih. To isto važi i za onih petsto perpera godišnje. Iz ovoga se ne može sa sigurnošću zaključiti da li nekretnine koje Dubrovnik daje mogu biti predmet raspolaganja ili samo uživanja. Međutim Dubrovčani daju osim svega navedenog kao protuvrijednost još i gotov novac. Što se tog novca tiče, Sandalj njime može raspolagati kako hoće. To isto mogu svi drugi nasljednici koji bi od tog novca nešto zatekli. Novac ima da stoji u Dubrovniku u depozitu, i ukoliko ga koji nasljednik ne potroši, on se nasljeđuje istim onim redom kao i nekretnine.

Iz svega izloženog se vidi da je plemenita baština pretstavljala naročitu vrstu rodovske svojine, koja se može okarakterisati kao pravni institut fideikomisa široke porodice, tj. roda (bratstva). Prema tom fideikomisu plemenitu baštinu ako je ona naslijeđena (bonum haereditarium) uživa destinatar i on je ne može otuđiti bez privole svoje punoljetne djece, braće, sinovaca, kao i svih daljih rođaka (nepunoljetne zastupaju njihovi tutori, roditelji, odn. punoljetna braća). Postavlja se pitanje kakva svojinska prava pripadaju rodovskom kolektivu, a kakva opet titularu. Kako se iz izloženoga vidi, rodovskom kolektivu pripada uslovna ograničena svojina (Obereigentum). Bez privole tog kolektiva ne može se plemenita baština otuđiti. Titularu pripada uživanje. Poslije njegove smrti uživanje pripada njegovim muškim descendentima, i onda braći, odnosno rođacima po muškom koljenu i po blizini krvi, tako da bliži isključuju dalje. Braća i njihovi descendenti nasljeđuju po glavama, a ne po lozi. Iz spomenutih isprava se ne vidi do kojeg koljena se proteže bratstvo, i otud se može zaključiti da je ono neograničeno. Važno je to da župa Konavle i Vitalina, koji su ustupljeni Dubrov-

[61a]) Vidi ibidem, str. 298—301.

niku, pretstavljaju nasljedstvo Sandaljevo i njegove braće iza njihovog strica Vlatka, dakle to je possessio haereditaria, a ne bonum aquisitum. Usljed toga Sandalj tim posjedom raspolaže ne sam, kao što bi mogao svojom akvizicijom, nego u sporazumu sa braćom, sinovcem i pretstavnicima svih kuća svog plemena (koje su od njega odijeljene). Ovom prilikom ističem usput svoje mišljenje da bratstvo Kosača nije veliko. Izgleda da bi rodonačelnik ovog bratstva mogao biti Sandaljev pradjed.[62]) Slično stvar stoji i sa bratstvom Sankovića, o kojem je ranije bila riječ. Sandalj i njegova braća govore u uvodu svoje isprave o plemenštini koju su naslijedili od svojih predaka, i o zemljama koje su oni sami dobili za svoje zasluge. Na taj način oni prave razliku između bona haereditaria i bona aquisita, što ima pravni značaj, jer ako je neko nešto sam stekao, onda to ne pripada rodovskoj zajednici. Ali čim taj stjecalac umre, njegov nasljednik već ne može sam raspolagati, jer posjed je već postao naslijeđeni i kao takav spada u porodični fideikomis kao possessio haereditaria. Međutim i sa onim posjedom što ga je titular sam stekao (bonum aquisitum) ne može on sam raspolagati ako je nepodijeljen, već mu je potrebna privola onih muških glava sa kojima živi u nepodijeljenoj zajednici. Unutar nepodijeljene zajednice ne može se imati »osobina« u nekretninama u Bosni onog vremena.

Treća isprava, iz koje se evidentira rodovska svojina plemenite baštine, jest ustupnica vojvode Radoslava Pavlovića,[63]) kojom ustupa Dubrovniku svoju polovinu Konavla, Donje Gore i Vitaline sa Obodom i Cavtatom. Vojvoda Radoslav zajedno sa sinom Ivanišom u ime njihovo, njihovog potomstva i njihovog plemena čini ovaj ustup. Na ovo se kunu Radoslav, Ivaniš i izabrana vlastela njihovog bratstva i njihove sluge (tj. dvorani plemići). Ovo su srodstvenici, tj. rođaci vojvode Radoslava, članovi njegovog plemena, bez čijeg pristanka se ne može baština otuđivati. Oni su u ovoj ustupnici navedeni poimenice, a u jednoj ranijoj ispravi se za njih kaže da su oni braća (tj. rođaci) vojvode Radoslava.[64]) Dubrovnik daje za zemlje koje mu Radoslav ustupa protuvrijednost u raznim oblicima, između ostalog i jednu palaču u Dubrovniku i zemlju u Konavlima. Palača se daje ovako: prvo vojvodi Radoslavu i sinu mu Ivanišu i njihovom muškom potomstvu. Ako ne bi bilo muškog potomstva, onda njihovom ženskom potomstvu. Ukoliko ne bi bilo ni ženskog potomstva, onda ostalim rođacima po muškom koljenu kako krv ide. Ovdje pada u oči da se spominje i žensko potomstvo (ženski descendenti Radoslava i Ivaniša), dok u ustupnici Sandalja Hranića u pogledu palače nema govora o ženskom potomstvu, već samo o muškom. Što se tiče zemlje u Konavlima koju daju Dubrovčani Radoslavu, to iz stilizacije nije posve jasno da li i u pogledu nje dolazi u obzir i žensko potomstvo. Međutim u trampi sa Sandaljem Dubrovnik daje među ostalim također i zemlju u Župi Sandalju i njegovom muškom

[62]) Vidi notu br. 53.

[63]) Vidi ustupnicu od 31/XII 1427 g., kod Lj. St. I, 1, str. 592—606.

[64]) Vidi pismo Rad. Pavlovića od 7/VI 1423 kod Lj. St. I, 1, na str. 591.

potomstvu. Što se pak tiče gotovog novca koji Dubrovnik daje, to se spominje i žensko potomstvo kako kod Radoslava tako i kod Sandalja. Ali u više drugih isprava koje se odnose na ove transakcije između Dubrovnika i Sandalja, odnosno Radoslava, ističe se stalno njihovo potomstvo i njihovo pleme po blizini krvi i po muškom koljenu. Po svemu izgleda da je rodovski kolektiv koji je imao uslovnu ograničenu svojinu plemenite baštine bio kolektiv muških članova, dok se ženskim članovima davao samo miraz, oprema, odn. izdržavanje. To, što se u transakciji sa Radoslavom Pavlovićem spominje i potomstvo po ženskom koljenu, i što se u transakciji sa Sandaljom spominje u pogledu novca i žensko potomstvo, još ne znači da se ovakve odredbe kakve su ustanovljene za nasljeđivanje protuvrijednosti koje daje Dubrovnik vrijedile i kod nasljeđivanja plemenite baštine u svim sitnicama. Bio bi zadatak posebne rasprave da raščisti ovo pitanje reda nasljeđivanja u pogledu nekretnina i u pogledu pokretne imovine. Za nas u konkretnom slučaju ovo nije od naročite važnosti. Bilo ovako ili onako, očevidno je da je plemenita baština pretstavlja rodovski fideikomis. To se vidi također iz one isprave gdje Dubrovnik fiksira svoj ugovor sa vojvodom Radoslavom.[65]) Ali isprave koje se odnose na ove transakcije pružaju dokaze i o tome kako reprezentant bratstva (roda, plemena), favorizira bližu rodbinu pred daljom. To se čini upravo ubacivanjem titularevog ženskog potomstva u nasljeđivanje ispred braće i muških rođaka. Izgleda da su ovdje, na onu imovinu koju je dao Dubrovnik kao protuvrijednost, primjenjena načela koja su vrijedila kod nasljeđivanja pokretne imovine.[66]) U Sandaljevom slučaju to je učinjeno samo kod nasljeđivanja gotovog novca, a u slučaju vojvode Radoslava to je učinjeno i u pogledu palače u Dubrovniku i zemlje u Konavlima. Svugdje su, naime, spomenuti i ženski descendenti Radoslava i Ivaniša. Osim toga, utanačeno je da je svaki eventualni nasljednik, koji bi u nasljedstvo stupio, ovlašten tu palaču prodati,[67]) što je svakako protivno načelu koje važi za plemenitu baštinu. Ovdje se dakle palača tretira kao pokretna imovina, a ne kao feudalni posjed u Bosni. U Bosni, naime, rodovski kolektiv ima vrhovnu svojinu plemenite baštine, i bez privole članova tog kolektiva ne može se baština otuđiti. Svaki član kolektiva gaji nadu da će ući u nasljed-

---

[65]) Vidi pismo Dubrovnika od 31/XII 1427. kod Lj. St. cit. opus, str. 607—612.

[66]) Dobijeni novac kao kupovnina za prodatu plemenitu baštinu Dubrovniku trebalo bi kao potrošna stvar da se podijeli između članova plemena. Međutim, Sandalj pravi ugovor sa Dubrovnikom da novcem može raspolagati on po svom nahođenju, odnosno svaki od eventualnih nasljednika, ako bi u času nastupa nasljedstva štogod od tog novca zatekao. Prema tome, novac može da bude potrošen i dalji eventualni nasljednici bi bili zakinuti, jer ne bi mogli novac uživati isto onako kao i plemenitu baštinu kad ona ne bi bila prodata.

[67]) Tekst isprave nije posve jasan. Moglo bi se shvatiti kao da je svaki eventualni nasljednik, kad uđe u nasljedstvo, ovlašten da kuću proda sam, bez pitanja bratstvenika. A moglo bi se to tumačiti i tako kao da se pretpostavlja postignuće saglasnosti članova plemena, a konstituira se samo dužnost Dubrovnika da ne pravi smetnja prodaji, i da ne zabranjuje svojim građanima kupnju te palače. Meni se čini da se radi o prvom slučaju.

stvo plemenite baštine, što će mu dati pravo uživanja, tj. korištenja. Nema sumnje da je ovaj rodovski fideikomis u znatnoj mjeri otežavao promet plemenitih baština. Isprave koje se odnose na ove pravne poslove između Dubrovnika i Sandalja, odn. vojvode Radoslava, svjedoče o raznim formalnostima koje su bile skopčane sa ovim transakcijama. Svaki od članova roda (plemena) mogao je dobiti od vladara neki feud. Bio taj član od ostalih članova odijeljen ili ne, taj feud je pretstavljao porodični, odnosno rodovski fideikomis, čiji je začetnik dotični prvi stjecalac. Prethodna dioba je uticala na pravo raspolaganja prvog stjecaoca (bonum aquisitum). Srodstvenici su nasljedivali prema blizini krvi po muškom koljenu. Ako je više podijeljenih bratstvenika imalo feude od vladara, onda je u tom slučaju postojala mogućnost uzajamnog nasljedivanja. Obično se događalo da su moćniji bratstvenici koji su stekli ogromne posjede uzimali svoje siromašnije i mlađe bratstvenike (tzv. bližike) na svoj dvor u službu (sluge). Na taj način su veliki magnati u bosanskoj državi upravljali svojim posjedima i imovinom uz saradnju svojih bratstvenika, koji su vršili razne službe i misije. Moćne porodice, odn. bratstva, koje su držale čitave provincije, imale su gotovo cjelokupni upravni aparat u rukama svojih bratstvenika. To su prema vladaru bile moćne družine vezane krvlju i zajedničkim materijalnim interesima, koje su se bile gotovo potpuno otele vladarima.

Tako to proizilazi iz spomenutih isprava porodica Sankovića, Hranića i Pavlovića. Vrlo je vjerovatno da je tako načelo vladalo u pogledu plemenitih baština u cijeloj bosanskoj državi. Ali je bilo i otstupanja, naročito kod moćne vlastele, koja je sama uvelike nametala pravni poredak u svojim »državama«. Tako bar izgleda po jednom slučaju poznatog feudalnog magnata Hrvoja Vukčića. On izdaje svojoj supruzi Jeleni list 1412 g., gdje kaže da se kod nje zadužio za 6.000 dukata, pa joj u ime otplate tog duga daje grad Kotor sa župom Vrbanjom u zapadnoj Bosni. Za drugi zajam od 4.000 dukata daje joj svoju kuću u Dubrovniku. U svom listu Hrvoje izričito kaže da želi da njegova supruga tom kućom u Dubrovniku, gradom Kotorom i župom Vrbanjom po volji raspolaže, da to sve može prodati, darovati ili po miloj volji postupati isto onako kako je i on sam mogao. U pogledu tih objekata on želi da ona bude bez saučesnika u svojini, dakle da je ona isključivi vlasnik. U listu su navedena petorica svjedoka. Poslije Hrvojeve smrti njegova se supruga preudala za kralja Ostoju i tako postala bosanska kraljica. Kao takva poslala je svog izaslanika u Dubrovnik sa spomenutim Hrvojevim listom i zamolila da joj se dadne kuća u Dubrovniku u svojinu, a ako to ne može biti, onda bar na doživotno uživanje. Dubrovnik joj odgovara[68]) da joj daje kuću na uživanje, ali ne doživotno, nego prekarno. Ukoliko se neko javi sa jačim pravom, onda neće moći ona kuću uživati. Dubrovčani se istodobno izvinjavaju što je tako dugo čekala na njihov odgovor, a kao razlog tome navode što ona nije poslala i onu ispravu kojom je Dubrovnik svo-

*) Vidi pismo Hrvoja Vukčića od 2 travnja 1412 g. Lj. Stojanović, I, 1, str. 549—551.

**) Vidi pismo od 29/IV 1418 g. Lj. St. I, 1, str. 551—552.

jedobno darovao Hrvoju ovu kuću. Isto tako prigovaraju da ne valja ni onaj Hrvojev list kojim on njoj čini ustup, jer da se na njemu nije potpisao pisar koji ga je pisao. A kao treći razlog navodi se to što je prošlo već šest godina otkako je Hrvoje taj list napisao i ona ga nije dosad Dubrovniku prezentirala. Ustvari, Dubrovnik je priznao vlasništvo na Hrvojevu kuću njegovim unukama, koje su se udale za neku vlastelu.[60]) Dubrovnik je dakle stao na gledište da se ovdje radi o Hrvojevom testamentu, koji, pored ostalog, formalno nije valjan (pisar ga nije potpisao). Ne upuštam se u pitanje koliko su opravdani razlozi što ih Dubrovnik navodi ni šta je pravi motiv njihovog stava. Ovdje je važno to da je Hrvoje, koji je imao u vrijeme pisanja one svoje ustupnice, odn. testamenta živog sina Balšu, kao i dvije unuke, a osim toga još i braće, odn. bratića. On je bio vlastan ostaviti svojoj ženi uživanje, ali nikako svojinu jedne župe i grada koji su sačinjavali feud. To nije bio vlastan učiniti ni u onom slučaju ako on taj feud nije naslijedio, već ako ga je sam dobio od vladara (bonum aquisitum). Ako bismo se držali one darovnice bana Stjepana II. Vukoslavu Hrvatiniću, koju smo već citirali, onda bi Hrvoje bio vlastan raspolagati spomenutom župom i gradom samo onda ako ne bi imao djece. A i tada je pitanje da li može uopšte ostaviti feud ženi, ili samo onome ko može obavljati feudalnu dužnost. Ako bi bio slučaj da je Hrvoje dotičnu župu i grad naslijedio, onda on ne bi mogao njima raspolagati ni u onom slučaju ako nema djece, jer takav privilej raspolaganja po pravilu se davao samo prvom donataru, za kojeg je feud bio bonum aquisitum. To se u Ugarskoj činilo onom poznatom formulom koja je glasila: »Damus, donamus itd. heredibus et posteritatibus legatariis item et cessionariis«. Zato, ukoliko bismo se držali analogije slučajeva Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića, koje smo izložili, onda Hrvoje uopšte ne bi mogao raspolagati feudom koji je naslijedio, ako na to ne bi dali pristanak sinovi, braća i rođaci. Ako bi on ipak raspolagao feudom bez pristanka onih čija je saglasnost potrebna, onda zakonski nasljednik to nije dužan priznati i može tražiti feud za sebe. Istina, u konkretnom slučaju nije se radilo o otuđenju feuda izvan porodice (on se ustupa supruzi), ali supruzi se može ostaviti samo pokretna stvar ili prihodi od nekretnine, a ne plemenita baština. Zato bi takav ustup bio zavisan od volje, odn. odobrenja zainteresovanih članova porodice. Vjerovatno je baš usljed toga Hrvoje u ustupnom listu i objasnio zašto ustup čini, naime zato da bi mu supruga imala za izdržavanje, pošto joj ne može drukčije vratiti zajma. Time je apelovao na nasljednike da ne bi pravili smetnje. Ali još uvijek ostaje pitanje vrhovne svojine vladara, koji ne može priznati to raspolaganje sa feudom, jer to je krnjenje interesa fiska. Vladara se ne tiče ko uživa feud dok su donatar ili nje-

[60]) Vidi pismo Dubrovnika kralju Tvrtku II od 1/III 1423 g. Lj. Stojanovići I, 1, str. 510—511. — Vidi pismo Dubrovnika Katarini, unuki vojvode Hrvoja, a kćeri Hrvojeva sina Balše, udatoj za kneza Tvrtka Borovinića od 1/III 1423 g, Lj. St. I, 2, str. 4—5., i pismo kneza Tvrtka Borovinića, od 20/XI 1428 g. Lj. St. I, 2, str. 8., kao i pismo istoga od 1429 g. ibidem, str. 8—9. — Vidi pismo Šimuna Kladuškog i gde Doroteje, Balšine kćeri, a Hrvojeve unuke, udate za istog kneza Šimuna, od 1434 g,. kod Lj. St., I, 2, str. 33.

govi naslijednici na životu. Ali čim takvih nema, vladar raspolaže sa feudom koji mu devoluira propter defectum seminis, bez obzira u čijim se rukama on nalazi, i bez obzira da li ga je držalac kupio ili na dar dobio. Zato i jest postojala opasnost kupovine feuda, pošto je kupac stalno strahovao da porodica ne izumre i da ne oživi vladarevo pravo na feud. Stoga Hrvojeva odredba da je njegova žena vlasna dotičnu župu i grad prodati ima u svakom slučaju uslovan karakter. Nije poznato iz isprava da li je Jelena doista dobila spomenuti grad i župu. Zna se samo toliko da kuće u Dubrovniku nije dobila, iako joj je Dubrovnik to mogao priznati na osnovu svog pravnog režima koji je važio za objekte na teritoriju Republike. Svakako ovaj slučaj gdje Hrvoje ustupa supruzi grad i župu u svojinu i slobodno raspolaganje bez pristanka svog sina Balše, odn. rodbine, i gdje se feud tretira kao slobodno vlasništvo, nije od malog interesa. Ovo tim više jer se svjedoci u toj ustupnici imenuju uz napomenu »s bratiom«, što upućuje na vladavinu porodičnog, odn. rodovskog načela. Možda se ovaj slučaj može smatrati samo iznimkom, koja se ne smije uopštavati, ili možda postoje osnovi da se posumnja u valjanost (a moguće i u autentičnost) lista, kao što je to posumnjao Dubrovnik. Ranije navedeni slučajevi, međutim, daju osnov za zaključak da je bosanski feud plemenita baština pretstavljala avitičko dobro, fideikomis roda. Međutim, mnoge pojedinosti u pogledu imovinskih odnosa i nasljeđivanja nisu poznate, a one su mogle biti različite, s obzirom na mjesto, vrijeme i razne druge okolnosti. Zato se i ne može postaviti neko opšte važeće striktno pravilo za imovinske i nasljedne odnose u srednjovjekovnoj Bosni, pa ni za plemenitu baštinu. Tu su mogli da vrše uticaj razni mjesni običaji, kao i različiti ugovori i uglavci, koji su po sporazumu postajali zakon.[70])

Po navedenim ispravama braće Sankovića, Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića izgleda da njihovi rodovi nisu tako stari, jer nisu veliki. Meni se čini da ovi rodovi imaju svoj početak od onog prvog pretka koji je primio feud donacijom. Izgleda da su to bili pradjedovi, dakle nedaleki pretci spomenute vlastele. Zato smatram da izraz »bratia«, koji susrećemo uz imena vlastele u bosanskim ispravama, označuje negdje užu a negdje širu feudalnu porodicu, već prema tome kada je osnivač dotičnog roda dobio feud. Tu se radi uvijek o porodici feudalnoj, čiji je rodonačelnik onaj prvi donatar. Taj prvi donatar se odjeljivao od svog starog roda i postajao je rodonačelnik novog, feudalnog roda, jer vladar je u takvom slučaju posebnom klauzulom isključivao braću i rođake. Prvi donirani feud bio je predviđen za novi rod, za novu zajednicu srodnika, bez obzira da li su to oni koji su već rođeni ili oni koji će se tek roditi. Dakle, donirani feud ne pripada samo donataru, nego cijeloj porodici, ukupnosti svih onih koji su u donacionoj povelji pozvani, bez obzira da li su već rođeni ili nisu. Titularu pripada samo uživanje feuda, a svojina pripada zajednički svima članovima porodice. Sin jednog oca koji posjeduje avitičko dobro (feud) ne smatra se zapravo nasljedni-

[70]) Vidi citat iz knjige Speculum iuris od Duranta kod M. Kostrenčića »O radnji prof. Dr. Mihe Barade, Hrvatski vlasteoski feudalizam«, Zagreb 1953 g., str. 20—21.

kom svog oca, nego nasljednikom onog pradjeda koji je prvi primio to dobro, on je dakle »ab initio« suvlasnik na plemenitoj baštini. Pa i onda kada plemenita baština bude podijeljena, ta dioba se ne smatra diobom svojine, nego diobom uživanja. Ona ostaje i dalje zajednička svojina roda, odnosno porodica koje su se podijelile. U takvom slučaju, ako umre bez descendenata jedan od porodičnih starješina koji pretstavljaju podijeljenu užu porodicu, on ne može ni za života ni za slučaj smrti sebi postaviti nasljednike, nego onaj dio plemenite baštine koji on drži prelazi na sporedne rođake koji ga nadžive. To važi uzajamno za sve one koji su se podijelili, sve do posljednjeg izdanka one braće, odnosno rođaka koji su učestvovali u diobi. Niko ne može prodati plemenitu baštinu ili njezin dio koji je na izvršenoj diobi dobio, bez privole svih ostalih srodnika. To je karakteristika bosanske plemenite baštine (feuda) u načelu. Bosna nije osamljen primjer gdje feud ima karakter avitičkog dobra. Bilo je još feudalnih zemalja sa feudom takve vrste. Tako su napr. u susjedstvu i plemenštine u dalmatinskoj Hrvatskoj[71]) imale karakter avitičkih dobara. Isti je slučaj i sa Ugarskom[72]) i sa Lombardijom i mnogim drugim državama srednjega vijeka. Većih ili manjih razlika u pojedinostima je bilo. Što se tiče Ugarske, tamo je plemstvo vodilo dugotrajnu borbu sa svojim vladarima sve od Kolomana do Ljudevita Velikog da bi donirana feuda imala avitički karakter, kao što su ih imale plemenštine prije zavođenja donacionog sistema. Ova borba je našla svoj izraz u raznim zlatnim bulama i dekretima, a završena je zlatnom bulom čl. 4. Ljudevita Velikog 1351 g. Tu se kaže da plemić ne može raspolagati svojim dobrom ni inter vivos ni mortis causa. Plemički posjed, u slučaju pomanjkanja muških descendenata, prelazi na pobočne srodstvenike dokle god postoji koji muški pripadnik roda. Tek, ako ni takvoga nema, onda nastupa devolucija u korist vladara. Pojedine linije roda se uzajamno nasljeđuju isto kao u langobardskom pravu, koje je služilo Ljudevitu Velikom kao uzor.[73])

Cjelokupno pitanje feuda kao avitičkog dobra, odn. porodičnog fideikomisa, kako u Bosni tako i uopšte pretstavlja kompleksno pitanje, koje stoji u vezi sa razvitkom ekonomike kao i sa neposrednom političkom borbom plemstva i centralne vlasti.

Da li se bosansko plemstvo ugledalo na ugarsko ili neko drugo plemstvo, to se, mislim, ne može tvrditi. Istina, bosanskom plemstvu su bili dobro poznati ugarski feudalni instituti, jer Bosna je imala tijesan kontakt sa Ugarskom, i bosanski plemići su često išli na ugarski dvor. Ali ipak mislim da je bosanski razvitak originalan, a ugledanje na Ugarsku moglo je da pruži samo neznatni doprinos u izgradnji bosanskih feudalnih instituta. Plemstvo je išlo za tim da isključi mogućnost konfiskacija feuda i da gotovo potpuno onemo-

[71]) Vidi M. Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952, str. 36—39 u vezi sa cit. opusom M. Kostrenčića, str. 21—27.

[72]) Vidi L. Toth: Aviticität und sonstigen Besitzverhältnisse geordnet durch das allerhöhste Patent vom 29. Nov. 1852, Pesth 1853, str. 5—9, 16, 27—28.

[73]) Vidi A. Timon: cit. opus str. 552—556.

gući da se feud vrati ikad u ruke vladaru (devolucija). Ono je životno visilo na veleposjedu. Tako se via facti izgradio svojevrsni fideikomis čitavog plemena (roda, bratstva). Slično kao u Ugarskoj, i u Bosni je plemenita baština prošla kroz razne faze razvitka. S početka su vladari pokušavali da u poveljama dadnu feud samo donataru i njegovoj djeci. To je razumljivo s obzirom na činjenicu da su vladari radili na tome da se stvore rodonačelnici donacionog plemstva na koje će se oslanjati, i da omoguće čestu primjenu svog prava devolucije. U takvim slučajevima donatareva »bratia« su sadržavala mali krug rodbine. Po pravilu to su bili njegovi sinovi i eventualno braća. Tu su kidani stari rodovi i stvarani su osnovi za nove, feudalne rodove. Vremenom su se te uske porodice proširile i stvorena su nova bratstva, koja susrećemo u bosanskim ispravama (Hrvatinići, Kosače itd.). Vjerovatno je da su prethodno cijepane stare rodovske baštine i svaki donatar je obično dolazio u položaj feudalca sa svojom starom baštinom (tj. sa dijelom stare plemenštine koja mu je na diobi pripala). Vladar je u takom slučaju naglašavao u donacionoj ispravi da feud daje samo donataru i njegovoj djeci sa isključenjem braće i ostalih rođaka. Kako se, dakle, vidi, plemenita baština kao rodovski fideikomis pretstavljala je vrlo imobilno, za promet gotovo nesposobno nepokretno dobro. Imobilnost, to je, uostalom, opšta karakteristika feudalne svojine. Ta svojina je naime ograničena, i ne pretstavlja objekat obostrane garancije kad u aktu otuđivanja prelazi iz jedne ruke u drugu. Dok za buržoasku svojinu važi princip »jednakosti i ravnopravnosti (formalne) za sve, da bi se postigla nejednakost«, dotle u feudalizmu »ne postoji pijaca ravnopravnih subjekata (proizvođača), već je svako pravo privileg (staleži, cehovi)«.

Ali ipak, iako su vlastela uporno nastojala da za sebe i svoj rod ovjekovječe svojinu zemlje (feuda-baštine), privatna individualna svojina koja je polako izrastala u vezi sa razvitkom proizvodnih snaga (trgovine i industrije), podmuklo se uvlačila u pore feudalne svojine i rastakala je na taj način, što su pater familias-i te »rodovske« svojine prigrabljivali ne samo lavovski dio putem uživanja, nego su i prilikom sporazumne prodaje pojedinih objekata plemenite baštine prisvajali za sebe i svoju užu porodicu najveći dio od protuvrijednosti postignute za prodate objekte. Drugi su opet bez pitanja i konsenza bratstvenika ili uže porodice samovoljno otuđivali pojedine objekte.

Vlastela su nastojala da petrificiraju svojinu plemenitih baština u rukama svojih rodova ne samo stoga da bi sačuvali što veću svoju samostalnost prema vladaru i da bi ovjekovječili feudalnu eksploataciju za svoj rod, nego i iz straha prema robno-novčanoj privredi koja je izrastala. To je bilo dakle u neku ruku opšte odbrambeno sredstvo feudalaca protiv svih društvenih pojava koje im nisu konvenirale. Razvitak trgovine i rudarstva u Bosni vlastela su shvatila kao izvor svojih prihoda ne toliko angažmanom u proizvodnji koliko izmišljanjem kojekakvih smetnji, neprilika, novih barijera i zabrana radi naplate novih carina i kojekakvih drugih dažbina. U Bosni još u XV v. gradovi i trgovi su tretirani kao feuda i prihodi od njih su davani u feud, plemenitu baštinu. Ali ipak se vidi da je novac

razarao rodovske i uopšte rodbinske veze, i da je plemenita baština kao rodovska svojina doživljavala svoju krizu. Već se javljaju feudni zemljišni posjedi u slobodnom prometu (kupljenica),[74]) diobe između braće su obična stvar.[75]) Za ustup posjeda u feud počinje da se upotrebljava nova terminologija, naime — prije je svaki ustup plemićke kao i državne zemlje bio izražen terminom »u djedinu«, »u plemenito«, a sada počinje taj izraz da se izostavlja i zamjenjuje terminom »u baštinu«[76]) ili prosto »zapisasmo«[77]) ili »dasmo i darovasmo«.[78])

Ako promatramo feud u Ugarskoj i u Srbiji (Nemanjića), onda vidimo da se u Ugarskoj zadržao avitički karakter feudnih posjeda sve do polovine XIX v.[79]) To su bili ustvari porodični fideikomisi koji su pretstavljali veliku kočnicu za razvitak trgovine i industrije u Ugarskoj. U zapadnoj Evropi nastala je još mnogo ranije borba, i sa njom znatna literatura protiv fideikomisa. Što se tiče Srbije, to je u našoj istoriografiji stalno izražavano gledište kao da je srpska feudalna baština pretstavljala nasljedno dobro i individualnu nezavisnu i neograničenu svojinu, kojom baštinik može slobodno raspolagati, prodavati je i otuđivati kome hoće.[80]) Kao podloga za

[74]) U povelji kralja Stjepana Tomaševića stricu Radivoju od 1461 g. spominju se pored ostalih posjeda i dva sela, koja je kupio Radivoj od nekog Jurja Lovrenovića i njegovog bratstva. Ta dva sela kao kupljenice vladar zapisuje u baštinu stricu Radivoju. Ovo zapisivanje u povelji ima taj pravni značaj što se na ovaj način ta dva sela izuzimaju iz baštine prodavaoca. Inače, bez ovog zapisivanja ta kupoprodaja bi bila prema vladaru bez pravnog učinka, te bi u slučaju izumrća roda prodavaoca nastupilo pravo devolucije u korist vladara. Isto tako u slučaju nevjere na strani prodavaoca ta dva sela zajedno sa ostalom baštinom krivca potpadaju pod konfiskaciju, bez obzira što su ona prethodno prodana. Inače, dok ne bi nastupio jedan od ta dva slučaja, kupac bi mogao posjedovati i uživati kupljenu baštinu, ali bi se nalazio u stalnoj opasnosti da će je izgubiti ako nastanu uslovi za devoluciju u korist vladara. Ova potvrda kupovine sela u baštinu ima još i značaj javne isprave o kupnji (littera fassionalis, litter testimonialis). Kupljena sela imaju karakter »kupljenica«, tj. najmanje ograničene svojine u feudalizmu. (Vidi povelju kralja Stj. Tomaševića u Glzm, Sar, XII, 1901, str. 346)

[75]) Između sinova hercega Stjepana nastal je svađa i pokazale su se težnje za diobom još za života očeva, a poslije očeve smrti nastala je svađa zbog podjele očevine. (Vidi očitovanje hercega Stjepana iz 1453 g., kod Lj. St. cit. opus 1, 2, str. 69—72. — Vidi Ćorović, cit. opus str. 588). I braća Vlatkovići su se, izgleda, podijelili, te je najstariji brat Ivaniš pozajmio novac od hercega Vlatka, da bi isplatio svoju braću. (Vidi pismo hercega Vlatka knezu Žarku Vlatkoviću kod Lj. St. cit. opus 1, 2, str. 177—178.

[76]) Vidi povelju kralja Stj. Tomaša logotetu Ratkoviću iz 1458 g., Nov, ZS, str. 343).

[77]) Vidi pismo hercega Hrvoja njegovoj supruzi Jeleni iz 1412 g., Lj. St. cit. opus, 1, str. 549—550.

[78]) Vidi cit. povelju kralja Stj. Tomaševića, nota br. 74.

[79]) Vidi A. Timon, cit. opus, str. 552—556.

[80]) Vidi L. Marković: Die Grundbesitzverhältnisse in Serbien nach Duschans Gesetz, štampano u Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschft, Stutgart 1909, 22 Band, str. 166, 172, 174, 175. — Vidi Vlajinac: cit. opus, str. 60, 62, 68. — Vidi Taranovski: cit. opus, str. 20. — Vidi Ostrogorski: cit. opus, str. 134, 146, 149, 150. — Vidi S. Novaković: Glas XCII, str. 230—235.

[81]) Vidi hrisovulju cara Dušana od 1349 g., MS, 143. — Zatim hrisovulju kralja Stevana Dečanskog oko 1326 g. Nov, ZS, 581. i hrisovulju Đurđa Brankovića iz 1430 g. Nov, ZS, str. 531.

takvo shvatanje navodile su se neke hrisovulje vladara, a naročito propis čl. 40 D. z. Naglašava se da baštinik može svojom baštinom raspolagati po miloj volji, pokloniti je, dati je crkvi, ili za dušu, ili u miraz, ili prodati je kome bilo. Moje je mišljenje da je srpska vlasteoska baština doista bila mobilnija za promet od bosanske plemenite baštine. Ali smatram pogrešnim gledište da je ona pretstavljala neograničenu individualnu svojinu. Propis čl. 40 D. z. se mora objašnjavati u vezi sa propisom čl. 42., gdje se kaže da su baštine dužne da vojuju vojsku i da daju soće. Prema tome vlasteoska baština se može otuditi, ali pod pretpostavkom da je stjecalac također plemić koji može služiti vojsku i ubirati soće od zavisnih seljaka. Za ubiranje soća potrebno je imunitetno pravo, a takvo nije mogao imati sebar, već samo pripadnik vlasteoske klase. Iznimku čini crkva, kojoj i sam vladar daje baštine i koja je bila feudalac. Dakle, srpska vlasteoska baština bila je kao svojina u prvom redu zavisna od vladara. Osim toga, postoje nekolike hrisovulje iz kojih se vidi da se baštinik koji želi da crkvi zapiše od svoje baštine prvo obraća vladaru s molbom da mu dadne za to dozvolu,[81]) što bi bilo nepotrebno kad bi on imao neograničenu svojinu. A posebno je opet pitanje porodičnog kruga,[82]) kojem se također i u Srbiji davala baština kao porodično dobro. Nije raščišćeno pitanje da li je i srpska vlasteoska baština pretstavljala porodično ili individualno dobro. Prema čl. 41. D. z. postoji zakonsko nasljedno pravo donatarevih descendenata i rođaka do trećeg bratučeda. Postavlja se pitanje da li je možda i srpska vlasteoska baština bila porodični fideikomis, kao što je to bila ugarska, bosanska i hrvatska, samo s tom razlikom što je zainteresovani porodični krug u Srbiji bio manji, naime protezao se samo do trećeg bratučeda. Zato bi ovo pitanje zaslužilo posebnu studiju i možda reviziju dosadašnjih gledišta, u kojima se, po mom mišljenju, pretjerivalo kada se baštinska feudalna svojina kvalifikovala kao neograničena individualna svojina. Uistinu, razvitak srpskog društva koračao je daleko ispred bosanskog, a uz to je postojao i jak uticaj Vizantije, ali je ipak teško shvatiti da bi feudalna svojina u Srbiji XIV v. i ranije mogla imati karakter buržoaske svojine.[83]) Ponovno proučavanje ovog pitanja je tim potrebnije jer propisi Dušanovog zakonika nisu u tom pogledu baš potpuno jasni.

---

[82]) Jireček navodi jedan slučaj gdje se za vrijeme cara Dušana tražilo odobrenje čitave svojte (rodstvo, rodim) za razmjenu baštine. Mladena Vladivojevića u Prizrenu za neku drugu baštinu u Ohridu. (Vidi Glasnik 15 od 1862 g., str. 270. Citirano po Jireček—Radonić: Istorija Srba II, str. 53).

[83]) U noti br. 60 citirao sam autore koji srpsku feudalnu baštinu kvalifikuju kao bezuslovnu, neograničenu svojinu. Držim da je njihovo gledište pretjerano, pogotovu ono Taranovskog, koji tu svojinu izjednačuje sa svojinom rimskog prava. Ostrogorski također smatra srpski baštinski feud bezuslovnom, neograničenom svjinom, i navodi primjer despotice Eupraksije, koja poklanja Hilendaru jedno selo kao privatno lice. Njen poklon se pravnički obrazlaže time što joj je Stevan Lazarević dao pravo da raspolaže tim posjedom kao svojom baštinom ili kupljenicom. Ovaj slučaj služi Ostrogorskom kao dokaz da je srpska plemićka baština imala karakter bezuslovne neograničene svojine. Medutim, ovo je iznimka, jer po pravilu baština se ne daje ženama već muškarcima u vezi vojevanja. Ovakve iznimke nisu nepo-

Bosanska vlastela, dok su se na jednoj strani borili da od feuda naprave rodovsku svojinu, što nezavisniju od vladara, dotle su na drugoj strani izbjegavali kolektivnu (rodovsku ili porodičnu) odgovornost za djelo nevjere jednog od svojih članova prema vladaru. Već u poveljama kralja Tvrtka se ističe da zbog nevjere (nota infidelitatis) jednoga od članova porodice ne gubi rodbina baštinu, nego

---

znate ni u drugim zemljama. Tako je napr. i bosanski kralj Dabiša dao zemljišni posjed svojoj kćeri Stani. Pa i turski sultani su običavali davati ženama posjede u mulk-svojinu. Ali oni su te posjede znali i oduzimati. Sami navod da se taj posjed daje sa pravom da njime raspolaže kao svojom baštinom ili kupljenicom još ne daje osnova za opštu postavku da je srpska plemićka baština bila bezuslovna, neograničena, ili rimska svojina. Prije svega, tu dolazi u obzir vrijeme. Naime, srpska baština, isto onako kao i vizantiska pronija i feudi svih ostalih zemalja i naroda, imala je svoju evoluciju. Baština i kupljenica nisu identični pojmovi, iako su se ta dva pojma koncem XIV i početkom XV v. vrlo približavali u svom značenju s obzirom na slobodu raspolaganja. Kupljenica (possessio emptitia, Kaufgut, fee simple) pretstavlja u razvitku feudalne svojine sa gledišta privatnog prava najrazvijeniji i rimskoj svojini najsrodniji oblik. Sa kupljenicom je vlasnik mogao slobodno raspolagati inter vivos i mortis causa. Ali, dok je kupljenica došla do tog stepena razvitka, ona je takođe prošla kroz razne faze, boreći se sa ograničenjima kako onima od strane vladara tako i onima od strane roda. Taj razvitak u raznim zemljama ima takođe svoje specifičnosti. Razvitak kupljenice krčio je put razvitku baštine uopšte (kao feuda), ali se ta dva pojma ne mogu identifikovati. Pogotovu to se ne može činiti uopštavajući cjelokupni razvitak. Napose, što se tiče srpske baštine, za nju se može reći da je stalno tendirala da se oslobodi ograničenja od strane vladara. Vladari su u svojim poveljama isticali slobodu raspolaganja baštinika, ali ipak taj proces nije išao tako glatko kao što na prvi pogled izgleda. U noti br. 31 naveo sam neke povelje iz kojih se vidi da baštinici mole od vladara dozvolu da bi mogli crkvi zavještati svoja baštinska sela. Tako i prema onoj povelji kneza Lazara, koju citira i Ostrogorski na str. 144—195. Cit. opus, (Nov. ZS, 775—776), ovaj vladar daje pristanak baštiniku Obradu Dragosaliću da priloži svoje selo Kukanj i niz zaseoka crkvi Vavedenja, koju je na svojoj baštini sagradio. Postavlja se pitanje zašto plemić-baštinik moli od kneza Lazara dozvolu za ovu raspolaganje svojom baštinom, ako je ta baština bezuslovna, neograničena svojina. Moglo bi se reći da je to puka forma. Ali, ako bi bilo i tako, onda je ta forma ostatak nekadanje sadržine. Mislim ipak da to nije forma, već stvarnost, t. j. izvjesno životno protuslovlje. Srpska baština se mogla preobražavati postepeno u neograničenu svojinu, pošto se u isto vrijeme sve više razvijala pronija, koja je vršila onu funkciju bez koje feudalna država ne može opstojati. Ostrogorski navodi još jedan primjer u dokaz svog gledišta. To je onaj primjer koji citira i Nedim Filipović u svom »Pogledu na osmanski feudalizam«. Radi se o dubrovačkom dokumentu od 14. marta 1447, iz kog se vidi da je despot Đurad Branković dao Dubrovčanima pravo da popisuju nepokretnu imovinu srpskih dužnika, isključujući od toga pronije. Dubrovčani nastoje da im to pravo despot dadne u povelji. Po mom mišljenju, ovaj dokumenat ne dokazuje da je baština privatna svojina, nego, naprotiv, da je ona zavisna od vladara ograničena svojina, koja se nalazila na prelomu da postane što nezavisnija. Kada to ona ne bi bila, već kad bi to bila privatna, bezuslovna svojina, onda bi dubrovački trgovci mogli praviti sa srpskim baštinicima-plemićima aranžmane, založne ugovore, cesije itd. po obostranom slobodnom nahođenju. Mogli bi naplaćivati i svoje tražbine putem hipoteka. Ali baš u tome i jeste stvar da oni to ne mogu, pošto vladar ima vrhovno pravo svojine na plemićkom baštinama. Dubrovčani su toga svjesni, pa zato i nastoje da dobiju povelju od vladara da se mogu naplaćivati iz dužničkih baština (putem hipoteka). Vladareva povelja u tom smislu značila bi njegovo odricanje od prava devolucije u budućnosti, kao i od prava na konfiskaciju založene baštine u slučaju nevjere. To bi imalo za posljedicu ekipariranje baštine kupljenici, zapravo, u krajnjoj konsekvenci, likvidaciju baštine kao feuda, koji je dužan vojsku vojevati i soće

samo krivac odgovara svojom glavom i svojim blagom,[84]) tj. pokretnim imetkom. To znači da se isključuje konfiskacija baštine zbog veleizdaje jednog člana porodice. Kralj Tvrtko je doista pridobio vlastelu za sebe smanjujući dotadanju feudalnu strogost i zavisnost plemenite baštine, ali to se kasnije teško osvetilo Bosni.

Gornja obilježja plemenite baštine u Bosni prikazana su samo na osnovu isprava koje se odnose na krupnu vlastelu (magnate), a to stoga jer se nije sačuvalo isprava koje se odnose na vlasteličiće i subvazale. O njima i o njihovoj baštini ne znamo gotovo ništa. Ono što se iz isprava može naslutiti upućuje na pretpostavku da su oni bili mnogo zavisniii od svojih senjera nego što su ovi bili zavisni od vladara.

V. JOKANOVIĆ, UN APPORT Á L'ÉTUDE DU FÉODALISME BOSNIAQUE

RÉSUMÉ

L'étude présente esaie de fixer, en forme de deux questions, l'essence du féodalisme en Bosnie; elle voudrait, se basant sur le matériel historique original — dont l'insuffisance est notoire — et en appliquant la méthode scientifique appropriée, jeter un peu plus de lumière sur la problématique dont dépend la réponse à ces questions. La première de ces questions concerne la forme d'organisation et de gouvernement de la Bosnie féodale pendant la deuxième moitié du XIIème et la première moitié du XIIIème siècle; cela signifie pendant les premiers cent ans quand la Bosnie — d'après des sources — débuta dans l'histoire. La seconde question est consacrée au caractère du fief bosniaque en

---

plaćati, tj. služiti se imunitetnim pravom radi naplate feudalnih tributa. Cijelo ovo pitanje pretvaranja feuda u privatnu svojinu nije tako jednostavno. U toku XII, XIII i prve polovine XIV v. Dubrovčanima nije padalo na pamet da mole povelju kakvu su zamolili od despota Đurđa 1447 g. Ovaj primjer klasično ilustruje pojavu gdje novi odnosi proizvodnje i prometa razaraju feudalne oblike svojine. Ali sve to ukupno nam ne daje prava za generalnu postavku prema kojoj bi srpska plemićka baština uopšte, bez obzira na vrijeme i prostor, imala karakter bezuslovne, neograničene, privatne, rimske svojine.

[84]) Ne može se reći da je ovo bilo opšte načelo koje je vrijedilo u Bosni za sve slučajeve. Prije bi se moglo reći da je to iznimka učinjena Hrvoju, i da je postojala tendencija da se ona pretvori u pravilo. Kralj Tvrtko, naime, u povelji od 1380 g. daruje Hrvoju i njegovom rodu tri sela u Lašvi, te kaže da u slučaju notae infidelitatis jednoga od srodnika on neće ta sela oduzimati (vršiti konfiskaciju), nego onaj ko sagriješi, taj će plaćati svojom glavom i svojim pokretnim imetkom. (Vidi cit. pov. u Glzm, IX, 1897, str. 191). Isto tako u povelji kralja Stjepana Dabiše Hrvoju od 1392 g. stavljena je istovjetna klauzula. (Vidi Vjesnik zem. arhiva II. 1900, str. 60). Malu razliku čini povelja Jurja Vojisalića, izdata braći Jurjevićima i knezu Vukićeviću iz 1434. Ova povelja je interesantna i zbog toga što se ovdje jedan kraljev vazal ponaša kao vladar i potvrđuje baštinu nekih posjeda koje je donatarima dao sam vladar. Ovaj slučaj već svjedoči o totalnoj nemoći bosanskog vladara, a o svemoći magnata. (Vidi cit. pov. kod Mikl. MS, 377—379).

tant qu'une catégorie économique, politique et juridique. Dans le cadre de la deuxième question entre l'analyse de la grande propriété féodale comme relation productive, sa fonction politique et sa forme légale. La première question accentue la forme politique dans laquelle eut lieu le procès de formation de cette grande propriété féodale. C'est l'indigence des sources originales qui dicta une telle distribution de la matière. Autrement, l'étude a le caractère d'une esquisse ayant besoin d'une élaboration plus large et plus harmonieuse.

Quant à la problématique formant le substratum de la première question, il n'en existe presque de matériel original; c'est pour cela que le problème ne fut du tout traité dans notre historiographie. L'auteur essaie donc, à l'aide de conclusion ex post et de la méthode comparative, d'arriver à quelques éléments qui reconstruiraient en lignes générales la structure politique et sociale de la Bosnie à l'époque mentionnée, en contrôlant une telle hypothèse par le maigre matériel original existant. Il départ du fait, assez bien corroboré par les sources: que la base économique sur laquelle se fondait le système féodal mûr en Bosnie du XIV et du XV siècle était bien la grande propriété rurale, avec ses caractéristiques politiques et juridiques, essentiellement semblable au fief de l' Europe occidentale et surtout à celui de Hongrie avec laquelle la Bosnie se trouvait dans un certain rapport juridique et politique. C'est pourquoi la thèse est à poser si en Bosnie, tout comme dans l'Occident, le procès de formation de la grande propriété foncière était foncièrement semblable à celui de l'Europe occidentale, et surtout: s'il y a des ressemblances quant à la forme politique dans laquelle ce procès se manifestait.

La forme politique en Occident, et surtout en Hongrie, se référant à la naissance de la propriété féodale est assez bien connue dans la science. Les sources expliquant le procès de la grande propriété rurale dans l'Europe occidentale sont aussi assez abondantes: il en résulte la thèse que c'était en première ligne un procès qui privait la masse des paysans libres de leur petite propriété au profit d'une minorité privilégiée, qui devint le dépositaire de la grande propriété — conditionnée plus ou moins par quelque service — qui avait les fonctions du pouvoir d'un caractère patrimonial (les immunités). L'auteur prend cette thèse pour hypothèse de travail en expliquant la naissance de la grande propriété foncière en Bosnie féodale. Il en conclut qu'il devait y avoir, en même temps, une évolution de la forme d'organisation de l'état en Bosnie. S'il existe des sources montrant des ressemblances entre cette forme politique et le féodalisme précoce en Occident, on peut en déduire qu'il s'y agit d'une forme conditionnée par une quantité relevante de petite possession paysanne libre. Dans ce cas on pourra mieux examiner les différences et les spécialités entre cette forme politique en Bosnie et celle en Europe occidentale: la méthode de comparaison y trouvera ainsi son autorisation.

En analysant les sources connues se référant à la Bosnie médiévale, l'auteur trouve que la lettre du Pape Grégoire IX du 10 octobre 1233 représente un document bien important qui en dit long par lui-même: en connexion avec les documents des »bans« Kulin et Matej Ninoslav ainsi que les données de la chronique généalogique de Bar (Antivara); cette lettre donne des informations sur le système d'organisation et d'administration en Bosnie du temps du »ban« Ninoslav et de ses dévanciers hérétiques de Bosnie. En parlant de ce système, on n'en exclut certaines variations et différences de caractère local. Le plus symptomatique dans cette lettre, c'est qu'elle parle de la pratique des »bans« à distribuer à des individuels des »župe« et des territoires moindres de l'état, pas à vie et à succession (en héritage) comme une possession, mais à usufruit qui est temporel et révocable.

L'auteur croit pourtant que c'est à l'exploitation et à l'administration viagère qu'on donnait les »župe«, ce qui signifiait pour le tenancier qu'il participait aux revenus de l'état. Il s'y agit donc des »župans«, ou des chefs administradifs d'une »župa«, c'est-à-dire des organes du gouvernement local. Pourtant, il n'en ressort pas clairement si les tenants des territoires plus petits exerçaient aussi quelque pouvoir local, ou, s'ils l'exerçaient, quelle était leur compétence: est-ce qu'ils se trouvaient sous le contrôle direct du »ban« ou de celui des chefs de la »župa«. Une chose est sûre: il s'agissait en première ligne et tout à fait comme chez les »župan« d'un office militaire et d'exploitation des territoires en question, car toute cette institution ne signifiait autre chose qu'un service et un revenu. L'auteur croit qu'il s'agit ici d'une institution spéciale de l'organisation de l'état en Bosnie: on en faisait le procès de feudalisation d'en haut. Ce système de gouvernement local avait bien un caractère mixte de subordination d'office couplé de celui de la fidélité féodale: il possédait donc des caractéristiques officielles et politiques. Son état provisoire et la révocabilité donnaient à cette institution un caractère de subalternité d'office (donatio in honorem). Le fait qu'il s'y agissait des gens appartenant aux familles qui s'étaient déjà enrichies par des fonctions, nous dit qu'il est question presque d'une classe à laquelle on confie l'administration locale par principe et à vie. Une fonction viagère couplée du fait de recouvrement des impôts pour l'état signifie une chose bien différente d'un office provisoire et peu stable qu'on peut révoquer à tout instant. Si l'on se rend compte du niveau bas des forces productives matérielles en Bosnie d'alors, de la morphologie du terrain et des conditions olimatiques, jadis, de la morphologie du terrain et des conditions climatiques, il est clair que ce système d'administration locale avait bien ses raisons d'être, et que le pouvoir central ne pouvait se développer d'une façon imposante, quoiqu'il fut probablement à cette époque plus fort que plus tard, c'est-à-dire aux temps du morcellement féodal. L'auteur est d'avis qu'il s'y agissait d'un système semblable à celui existant dans la Serbie au féodalisme primaire et qui s'y

maintint même dans l'époque du féodalisme achevé sous la dénomination des »gouvernants à l'état« (vladušti na državu). Une institution similaire existait dans le féodalisme précoce de Croatie sous le nom de »gouvernants« (obladušti). Ce système d'administration locale était conditionné par l'existence d'un nombre appréciable de petits paysans libres, ce que l'auteur essaie de démontrer par l'analyse des documents des »bans« Kulin et Matej Ninoslav. L'auteur conclut qu'on pourrait fixer la moitié du XIII siècle comme la limite entre le stade primaire et l'apogeé du féodalisme en Bosnie.

La deuxième partie de l'étude est consacrée à l'examen du caractère du fief en Bosnie. L' auteur ne s'attarde pas en expliquant les rapports de la production agricole en Bosnie au XIVe et au XVe siècle. Il constate simplement le fait: qu'il existe une grande propriété foncière, liée à une fonction. C'était la base politique des détenteurs monopolisants des terres; la paysannerie qui y travaillait n'était qu'un annexe. Ces paysans étaient dépendants en personne et ils ne constituaient qu'une appartenance du sol. On ne connaît pas de plus près la forme et les quantités de la rente féodale; il existe pourtant une structure hiérarchique de la propriété foncière dont les sources ne nous parlent davantage. L'auteur s'attarde surtout sur les rapports entre les suzerains de Bosnie comme porteurs de la souveraineté et propriétaires éminents des fiefs (dominium eminens) et leurs vassaux comme porteurs du pouvoir politique dans leurs fiefs et comme héritiers des donations (dominium directum). L'auteur caractérise la propriété féodale de Bosnie (plemenština, plemenito, djedina, plemenita baština, baština) comme une propriéte dépendante, conditionnée par quelque service. Par un jeu des rapports économiques et politiques, cette position de dépendance de la possession des grands féodaux devint une question de la pondération des forces réelles, en réduisant le droit du monarque à une formalité simple. A cet egard on peut bien suivre le procès d'évolution de la propriété féodale: dans la première moitié du XIVe siècle, elle montre des caractéristiques d'une dépendance assez forte envers le souverain, mais avec le temps, elle s'en émancipe de plus en plus. L' auteur tourne son attention à la question de la grande propriété féodale comme possession grevée des »relicts« de la lignée. En analysant les documents, il explique le fief bosniaque comme un stade transitoire allant de la propriété du clan vers la propriété individuelle du destinataire, ce qui trouva son expression juridique dans l'institution d'un fidéicommis de lignée »sui generis«. La base de l'institution juridique de l'héritage noble (fief), comme un bien ancestral, se trouve, en dernière analyse, dans le niveau bas des forces productives matérielles; ses racines directes sont, pourtant, dans la lutte de la féodalité contre le pouvoir central, contre lequel toute la lignée s'insurgeait comme un seul homme. D'autre côté, cette institution représentait l'unité du clan féodal contre les

paysans labourant la terre. Elle était, enfin, un moyen de défense du féodalisme contre l'économie marchande et monétaire qui faisait son entrée: le fief était un bien immobile, se rendant presque impossible à toute transaction commerciale. Les documents provenants de Bosnie au XV^{è} siècle montrent une certaine crise de cette institution féodale, crise provoquée par le développement des rapports marchands et monétaires.

ANU BiH АНУ БиХ